

Borač, bosanski dvor srednjeg veka

Od D. Mazalića

Borač, die mittelalterliche bosnische Burg

Von G. Mazalić

Predgovor

Baveći se češće ranijih godina poslom u okolini sela Varošišta nisam nikad propustio priliku, a da ne posjetim ruševine Borča, nekada slavnog bosanskog srednjovjekovnog dvora, koje se u velikom obsegu prostiru po kosi što se od spomenutog sela pruža prema rieki Prači i čija je sama okolina puna starina. Premda na prvi mah ruševine nisu činile onoga dojma kako bih očekivao, jer njihov ogromni kompleks sa metežom zidova što se pružaju tamo amo, ne dolazi do izražaja, bilo radi pokrivenosti terena, bilo radi sličnosti građevinskih ostataka stjenjaku po kome se povlače, ipak su me i kasnije uvijek privlačile radi nekadašnjeg bosanskoga gospodstva, što se ovdje u punoj mjeri izpoljavalo, i vlasnikâ ovoga dvora, koji su odigrali u povijesti svoje zemlje sudbonosnu ulogu. Posjećujući tako češće ovo mjesto počela mi je bivati sve jasnijom slika grada, koji se podizao na ovim ruševinama: zbrka zidova dobijala je pomalo svoje logično mjesto i zadatak, njihova oborena platna rasla su u mašti, čineći izvjestnu cjelinu, oživljenu mjesto stada ovaca i koza, što su se okolo klatarila, onovremenim svietom. S takom podlogom moglo se lako pristupiti i naučnom studiju ovoga mjesta, na što me nagonilo i propadanje preostalih ruševina, jer njih ne uništava samo vrijeme već u velikoj mjeri i ljudska ruka koja ne štedi ni grobove nekadašnjih gospodara ovih krajeva. Tako je došlo do ove male studije, koja na žalost nije mogla biti izvedena po predviđenom planu, jer su taj omele ratne prilike. Konačan završetak rada bio je predviđen za ovu godinu (1941.), a on je obuhvatao detaljnije proučavanje starina po okolini ruševina Borča. One stvarno ne čine s gradom nikakve cjeline, ali su s njim bile u neposrednoj vezi i svakako će se osjetiti taj manjak u ovoj studiji, no on će se moći i posebice nadoknaditi. Nije mi bila nikako namjera da sad dajem u štampu ove retke, ali kako je sadanji urednik Glasnika znao za rukopis, izrazilo je želju da ga šampamo ovako, kakav je. Ja opet bojeći se da mi rukopis ne bi propao u ovim vremenima odstupih ga. Imajući to u vidu poštovani čitalac će oprostiti po neku grešku i manjak.

Uvod

Srednjovjekovni gradovi po unutrašnjosti Bosne malo su proučavani i pored toga, što ih srećemo u svakom kraju i velikom broju. Uobće bosanski gradovi (castra) i dvorovi (castellum, burgum) čekaju na proučavanje, iako je Truhelka svojevrmeno objavio djelo u kome je imao namjeru da opiše najljepše bosanske gradove srednjeg vijeka¹⁾. Mi toga opisa nemamo ni do danas, jer, kako sam već na drugom mjestu ranije naglasio, gradovi, što ih je Truhelka opisao, većinom su na sjevero-zapadnoj granici Bosne, pripadali su hrvatskom plemstvu i sa bosanskom arhitekturom srednjeg vijeka nemaju nikakve veze, a Truhelka baš i naglašuje da su ostatci gradova srednjeg vijeka u Bosni najvažniji dokumenti bosanske srednjovjekovne arhitekture²⁾. Ti gradovi u sjevero-zapadnoj Bosni zapravo su tvrđave jednog obrambenog pojasa, koje su mienjale svoje obličje u toku vremena prema gospodarima i novotarijama u naoružanju³⁾. Tek iza njih, po unutrašnjosti toga kraja Bosne, naići ćemo na ruševine dvoraca i gradića vlastele, porušenih turskom invazijom 1463, i kasnije, u kojima ćemo naći ostatke čisto bosanskog graditeljstva onoga vremena. Izuzetak čini Jajce i ruševine gradova, što su ih poslije 1463 držali neko vrijeme Mađari. Ostali gradovi, koje nam Truhelka iznosi, oni u sjeveroistočnoj Bosni, Srebrnik i Dobor, teško da pripadaju u obim arhitekture bosanskih gradova, premda su oni bili sastavni dio ranije Bosne, ali kao granične tvrđave činile su sa Sokolom, Teočakom, Zvonikom, Srebrenicom i Kučlatom opet jedan granični pojas koji je također često mienjao gospodare i svoje lice. Arhitektura tih gradova nije ostala bosanska, jer je prošla i kroz ruke Hrvata, Mađara, Srba i Turaka. Ali i ovdje, u ovom sjevero-istočnom kraju Bosne, po unutrašnjosti, naići ćemo na veliki broj gradića i dvoraca čisto bosanske provenijencije. To su bili krajevi bosanske vlastele Zlatonosovića, Dinjičića-Kovačevića, Kučlatovića i Pavlovića. Nalazimo ih na sve strane, a naročito u dolini Drinače, koja je, izgleda, bila u srednjem vijeku vrlo naseljena. Oko samog sela Šehovića ima više gradova u razvalinama sa velikim nekropolama. Maglaj i Doboj su od Turaka u toku stoljeća pregrađivani i izlaze svojom arhitekturom iz srednjeg vijeka. Isto bi se moglo reći i za Vranduk, iako je on stariji i po načinu zidanja pripada građevinarstvu srednjeg vijeka. Ostao nam je još Bobovac — makar su u njemu neko vrijeme držali Mađari svoju posadu — i Visoki, doista bosanski gradovi, no Truhelka ne donosi opis njihove arhitekture već samo poviestne podatke. Od hercegovačkih gradova samo je prikazan Blagaj, ali njegova arhitektura nije bosanska, ni domaća uobće, nego nas upućuje na Zapad. Interesantniji i značajniji u tom pogledu su Hercegovski gradovi Soko i Samobor, no oni nisu stručno opisani. Tako od Truhelkinog, inače lijepog djela, imamo vrlo malo podataka za profanu arhitekturu bosanskog srednjeg vijeka, a to je jedino djelo napisato o njoj od stručnjaka. Ostalo je na mladim arheolozima da tu prazninu popune, a zadatak nije lak, jer je bosanski vlastelin bio prinuđen radi oskudice na oružanoj sili i na ratnom oruđu, da se uglavnom povjeri zaštiti prirode te se zato

¹⁾ Truhelka: Naši gradovi, Sarajevo 1904.

²⁾ Mazalić: Starine po okolini Sarajeva, Gl. Zem. muzeja 1930, str. 15.

³⁾ Truhelka, navedeno djelo, str. 9: »A kada provalom Turaka dodoše prvi topovi u Bosnu, valjalo je one gradove, koji su bili na braniku protiv Osmanlija, gotovo iz temelja pregraditi. Kako su ti gradovi bili haš u rukama Hrvata, Nijemaca i Mađara to su ih oni na svoju ruku pregrađivali i utvrđivali tako da se mnogi od njih, ranije gospodski dvor, s vremenom pretvorio u pravu tvrđavu

i ruševine njegovih gradova i dvoraca nalaze podaleko od saobraćajnih linija, obično, uz to, na vrletnim glavicama, obrasle u šiprag, a najzgodnije vrijeme za njihovo proučavanje: rano proljeće i kasna jesen — kad je grmlje i drveće golo — vezano je u Bosni za kiše i magle. Ostaje samo ljetno doba, kad se kamenjar po danu užari, grmlje otežava vidljivost i kretanje, postoji opasnost od zmija, nema obično pijaće vode, o prenoćištu po selima nema ni govora, a potreban je radi svih tih okolnosti višednevni rad. Posao, dakle, ni malo lak ali se ipak da savladati. Koga interesuje, zavoli ga; ko ga zavoli, postaje fanatik. A tome je sve lako.

Ogroman broj gradova i dvoraca srednjeg vieka po Bosni čeka na svoje proučavanje. Taj broj pokazuje u nekim krajevima tadanji populitet i kulturu kraja; niz gradova pokazuje nam točno izvjestnu granicu, koja nam je po pisanim dokumentima ostala neizvjestna; neki gradovi vezani su za važne poviestne događaje, a način njihove izgradnje uobće, pokazuje nam stupanj tadanje građevinske kulture i vojne sposobnosti. Iz ponekih detalja otkrivaju se i umjetnička nastojanja srednjovjekovne Bosne. Ruševine gradova i dvoraca zapravo su i jedini ostatci profanog građevinarstva u Bosni i teren na kome se može proučavati i način života tadanjeg gospodara nekog kraja zemlje. Jer on — taj gospodar — veliki vojvoda, župan, knez itd. nije sjedio zatvoren u kulu kao zarobljenik i gledao s visoka u crne zidine i ponor pod kulom, nego je, prema okolnostima, bio zaposlen po cio dan pregledanjem imanja u gradu i okolini, održavanjem reda i rada na njima, stalnom brigom oko učvršćavanja građevine, vježbao se u rukovanju oružjem, a bilo je tu posielu i zabava s komedijašima i muzikom, te igara s oružjem. Sve je to bilo potrebno tadanjem vlastelinu, velikom i malom, da se može staviti u isti red sa svojim vršnjacima domaćim i stranim, a znamo iz povjestnih, pisanih spomenika, da se Bosanci nisu imali čega postidjeti ni na kraljevskom dvoru u Budimu, pa bilo to u gospodstvu, bilo u bojnim igrama.

Mnogi od bosanskih plemića srednjeg vieka dolazio je češće u Dubrovnik pa u Split i Mletke; neki su bili i građani tih gradova, imali su i svoje palate u Dubrovniku, dolazili su uobće radi političkih i trgovačkih razloga u dodir s Italijanima, našim Primorcima, Madarima i vrlo rano s Turcima, no neobično je zanimljivo da sve te veze nisu ni malo utjecale na način podizanja i izgradnje bosanskih gradova i dvorova srednjeg vieka, po pravoj, unutarnoj Bosni, kolikogod su inače imale znatnog uticaja na privatni način života u samim dvorima, a razlog ovome već smo gore naveli: trebalo je u dodiru sa stranim svijetom održavati korak. Radi toga gledao je svaki bosanski vlastelin da prema svom položaju podešava i svoj dvorski život, u koliko su mu to dozvoljavali i vjerski obziri, koji su se često kosili s onim, što se moglo vidjeti u stranom svijetu. Svakako se u tom pogledu držala neka granica, bar u pogledu spoljnog svijeta, što je, čini mi se, i razlog dosta skromnom, vanjskom izgledu dvorova i gradova, čija spoljašnost potpuno oskudjeva na plastičnoj dekoraciji, dok su se u njihovim podrumima i ostavama gomilala svjetska blaga, naročito novac, koji je izgleda, bio najveće izkušenje i za same velikodostojnike bosanske crkve.

Pod takim okolnostima, a u onom nepouzdanom vremenu srednjeg vieka uobće, u kome nije vjerovao brat bratu, u kome je borba za vlast i imetak išla tako daleko, da progonjeni nije bio siguran ni na vratima crkve, pa ni pred oltarom, morao je i u Bosni svaki vlastelin da podesi svoj način života prema rangu, koji mu je pripadao, ali s prvom brigom iznad svih briga, da za podizanje grada,

odnosno dvora, izabere mjesto, koje će mu zagarantovati najveći postotak bezbjednosti. Tako se u Bosni s množenjem plemstva i karakterističnih pojava srednjeg vijeka razvila pod naročitim okolnostima vještina podizanja gradova i tvrdih dvorova — velikih i malih — koja nosi u sebi i nešto specifično. jer se morala u prvom redu prilagodavati sirovoj i surovoj prirodi⁶⁾. Čovjek nije gospodario terenu, na kom je podizao građevinu, već je i ovisio o njemu, a u toj ovisnosti povijao se za njegovom čudovitosti i stvarao tako čuda od raznolikih osnova tih svojih prebivališta. Mozgovi graditelja, vojnih glava i samog vlastelina pušili su se studirajući te osnove, a ljudi i životinje pogibali su, noseći kreč, piesak, kamen i balvane po vrtoglavim strminama, na kojima se oštroumlje jednog majstora takmičilo s drugim ili samim sobom. Naročitog principa u povlačenju osnova, prema tome, a u građevinskom smislu, nije ni moglo biti, jer je on ovisio samo i prvenstveno, o principima bezbjednosti, a ovi, kako smo već rekli, o čudovitosti terena. Zato vidimo jedan grad, gdje se savio oko sebe kao zmija, iskorišćujući ravnije stepene jedinstvene stijene, na koju se popeo (Stari Grad na sastavcima obiju Miljacki), ili drugi, gdje je poklopio greben neke kose i u silueti i osnovi izgleda kao divlja zvijer, spremna na skok (Dabrovnik kod Kopošića), treći opet razapeo zidove i kule od grebena do grebena poput paukove mreže (Grad na vrelu Palanjske Miljacke) itd.⁷⁾

Lako je zapaziti i naročitu karakteristiku većih bosanskih gradova i dvorova po unutrašnjosti zemlje, a to je njihova razvučenost, u neku ruku potrganost, radi razudenosti zemljišta na kom su podignuti, prema zbijenosti gradova što ih vidimo u Truhelkinom djelu ili u susjedstvu Bosne uobće.

Razvojem oružja izazivane su i promjene prvobitnih osnova i spoljnog izgleda dvorova i gradova. Njihovi gospodari nastojali su da u bojnim novotarijama ne zaostanu za susjedom i stalno su poduzimali niz novih mjera, da održe na visini vlastitu sigurnost. Povlačeni su novi zidovi, stari zadebljavani, niknula bi koja nova kula, neko novo uporište, osmatračnica itd., ali sam materijal i njegova upotreba ostajao je uvijek isti. Naročita pažnja posvećivala bi se najslabijoj fortifikacionoj točki obrane, a svaki grad ju je imao. To je glavni ulaz ili ono mjesto, gdje je teren, na kom je građevina podignuta, bio direktno vezan za ostalo zemljište. Ulaz je bio osiguran jačom debljinom zida, dvostrukim zidovima (Stari Grad⁸⁾), posebnom kulom (Grad na vrelu Miljacke⁹⁾), dvorištem poput mišolovke (barbakana) i kulom (Dabrovnik¹⁰⁾), naročitim jarcima (Borač) itd. Terenska veza sa gradom kao najzgodnija za napad presjecana je jarkom (Borač, Gradina iznad Hercegove crkve kod Goražda¹¹⁾) ili je zid na tom mjestu mnogo jači i viši (Borač).

Kolikogod je izgrađivanje bosanskih gradova u vrijeme samostalnosti Bosne bilo u fortifikacionom smislu na zamjernoj visini, može se reći upravo uzorno, ono je bilo, što se tiče građevnog materijala, vrlo siromašno. Bez iznimke. Mislim na

⁶⁾ Dok su u Bosni podizali i gradili dvorove i gradove sami Bosanci, dotle u susjedstvu Bosne nije bio taj slučaj. U Srbiji n. pr. i veće crkvene građevine i gradove zidali su često Primorci, naročito Dubrovčani. Oni su bili i dužni da opravljaju gradove, u kojima su se bili trajno naselili. Vasić misli, da su imali i neke privilegije za izgradnju gradova po Srbiji (Vasić: Žiža i Lazarica (ćir.), str. 120—121).

⁷⁾ Mazalić: Starine po okolini Sarajeva, Gl. Zem. muzeja 1939., str. 16, 25, 33.

⁸⁾ Isto tamo str. 19.

⁹⁾ Isto tamo str. 27.

¹⁰⁾ Isto tamo str. 33.

¹¹⁾ Mazalić: Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine, Gl. Zem. muz. 1940., str. 27, 28.

čisto bosansko građevinarstvo XIV. i XV. vieka. Upotrebljen je materijal, što se našao na dohvat ruke. Kamen, onakav, kakav se zatekao, slagat je bez tesanja jedan uz drugi i vezan uglavnom vrlo dobrim malterom. Svakako se gledalo da ravniji dio kamena dođe na spoljašnju stranu zida. Maltera se toliko upotrebljavalo da su se fuge među kamenjem na spoljašnjoj strani zida dale tako zagladiti, da su se i neravnine kamena izravnale te bi cijelo platno zida bilo gladko. Najprije bi se zidale spoljnje strane zidova, a šupljina, koja je među njima nastajala, odmah se popunjavala kašom lomljenog kamena i maltera. Ni bridovi zidova na zgradama za stanovanje (kule) nisu izgrađivani od tesanika već isto kamenom, kakav se zatekao ili je tek neznatno pritesan. Da se zidovi ravnomjerno sliežu, polagani su po njima pri zidanju, od izvjestne visine do druge, direci, tanji i deblji, obično neotesani, od čamovog (borovog) drveta prvenstveno, ali je za tu svrhu služila i hrastovina, a vjerovatno, u pomanjkanju, i druga vrsta drveta. Zato danas vidimo u preostalim platnima zidova često okrugle rupe na raznim visinama.

Samo zidanje, akoprem čvrsto i solidno inače, nije sa građevinskog gledišta bez prigovora, jer je, u koliko se tiče mjera, dosta nemarno izvedeno: riedko će se naći horizontalni presjek jednog zida da je jednake širine, jer je jedan te isti zid čas deblji, čas tanji. Izgleda, da se majstor služio više okom nego mjerilom.

Jedini kamen, što je otesavan pri zidanju gradova i dvorova, je sedra, koja je obično upotrebljena za polukružno zasvođavanje gradskih kapija, a možda negdje i inače koga svoda. Taj poluobličasti svod nisu primili Bosanci iz Primorja nego su ga već zatekli u zemlji kod ranijeg, romanskog stanovništva. Dovratnici i čerčiva prozora izgleda da su bili od drveta. Kamenitih, pa makar i od pješčara (muljike), koji se lako obrađivao, nisam nigdje našao. O kakvim tesanim stupovima, pravilno tesanom kamenu ili gotskom građevnom ornamentu, što ga spominje Truhelka (nav. djelo str. 9), nema kod čisto bosanskih, građevnih spomenika srednjeg vieka, o kojima je govor, ni traga. Truhelka je kasnije i sam na to nadošao (Gl. Zem. muzeja 1914., str. 229.). Siromaštvo toga vremena na kamenoj dekoraciji u Bosni neobično začuđuje, kad se sjetimo samo, kako je muljika ranijih vjekova pod uticajem narodne dekorativne umjetnosti (drvorezbarstvo) bogato iskorišćena u te svrhe (Dabravina, Zenica, Han Potoci, Šuica itd.).

Izgleda, da je bio neki bosanski specijalitet izvođenje svodova od kaše lomljenog kamena i maltera, o čemu će još biti govora.

Većina zgrada za stanovanje bila je od drveta.

Dvije nevolje stalno su pratile gradove i dvorce bosanske vlastele: vatra i voda, što je napadač obično iskorišćavao. Kako je veći dio zgrada u bedemima bio građen od drveta, a izgleda da su od njega bili redovno i krovovi kula, lako je postajao plienom požara. Stjenovit teren i vrhovi brda, na kojima su gradovi podizani, bio je obično bez pijaće vode, zato su se u njima kopali bunari ili zidale cisterne za kišnicu. Ako je ljeto bilo suho, ostao je grad bez vode ili se ona pokvarila, što je za slučaj opsade, kao i požara bilo fatalno.

Bosanski gradovi i dvorci nisu nikad nosili lična imena, pa ni svojih gospodara ni osnivača¹⁰⁾. Iznimka je grad Đurdevac na Drini, o kom će biti još kasnije govora, ali je i on dobio svoje ime po sv. Đurđu. Gradovi i dvorovi dobivali su

¹⁰⁾ Isto je bilo, izgleda, i u susjedstvu Bosne. Međutim, obratno se moglo dogoditi — da plemstvo dobije ime po svom gradu n. pr. Kučlatovići po gradu Kučlatu. Možda i Rogatići po Rogatcu ili Rogatici.

svoja imena po nekim lokalnim karakteristikama (Borač, Vrtar, Brodar, Samobor Visoko, po imenima ptica i životinja (Sokol, Vrabač, Koznik, Hrtar, Medved) ili su dobivali neka izmišljena imena, karakteristična za sam grad ili okolinu, često neobična, ali kojiput, po svoj prilici, vezana za neku ličnost ili događaj (Nebojša, Vesela Straža, Komićgrad, Zvečaj, Kukanj, Srebrnik, Klotijevac itd.

Godina 1463. bila je sudbonosna za bosanske gradove i dvorove po unutrašnjosti: ona im je prekinula život; upravo na izlazu iz srednjeg vijeka. No ta nacionalna nesreća ima za današnjeg arheologa dobru stranu. Te ruševine, u koliko ih nije do danas uništilo vrijeme ili ljudska ruka, zadržale su kao građevine sve svoje osobine bosanskog srednjeg vijeka, bez ikakvih izmjena, radi čega je i studij te arhitekture olakšan.

BORAČ

I. POVIEST GRADA

Položaj, mjesto i okolina, tragovi ranijih kultura, ime, gospodari grada i dr.

Među najveće dvorove po prostoru i znamenitosti u našoj zemlji spadao je svojevremeno Borač, često spominjati »slavni dvor« porodice Pavlovića, čije masovne ruševine ostadoše stoljećima bez arheologa posjetioca, šta više i bez svog imena, jer su dugi vekovi bili, začudo, izbrisali svaki trag tome velikom dvoru i njegovo mjesto traženo daleko od pravoga. Njegove ruševine najbolje kazuju, do kakve se veličine mogao u srednjovjekovnoj Bosni podići jedan vlastelinski dvor, a njegova sudbina još jednom svu prolaznost svieta. Neka bi ovi retci bar donekle uspjeli da nam izazovu pred oči njegovu nekadanju sliku.

*

Mjesto, na kom je podignut Borač, ležalo je na razkrsnici prastarih, većih i manjih puteva, što su vodili kroz Bosnu od istoka na zapad i od sjevera k jugu i obratno¹¹⁾. To u glavnom. Inače, kraj Borča ukrštavao se »veliki bosanski drum« (što je vodio nešto južnije, preko Hranjen-planine) sa trgovačkim putem, koji je išao iz Dubrovnika na Foču i Goražde pa dalje za Višegrad, od koga se kod Goražda odvajao jedan krak i preko sedla Jabuke silazio k Borču — ispod sela Dolovi — da produži za Rogaticu, Srebrenicu i dalje k sjeveru. Ovaj put i danas služi kao saobraćajnica u lokalnom prometu. Inače je na njemu izrađena moderna varijanta, koja od Goražda preko sedla Jabuke slazi željezničkoj stanici Mesići-Rogatica, da prosliedi, prebacivši se preko poznatog mosta na Prači, dalje za Rogaticu i sjever. I ova varijanta koristila je stari put, koji i danas služi kao prečac u lokalnom saobraćaju. Njega, kao i most na Prači, spominje putnik XVII. vijeka, inače poznata ličnost iz književnog crkveno-reformatorskog pokreta kod Hrvata. Bartolomej Kašić, koji je tuda prošao pod kraj 1612. godine¹²⁾. Taj most na Prači morao je u svoje vrijeme biti na daleko poznat, bilo kao saobraćajni objekt, bilo

¹¹⁾ Zahvaliti je pronicljivosti g. Skarića, poznatog našeg učenjaka, za identifikaciju ruševina Borča. Vidi: Skarić, Župa i grad Borač u Bosni. (Prilozi za jezik itd. 1922. Ćir.).

¹²⁾ Fernendžin: Acta Bosnae, Bartholomaei Kašić per Hercegovinam, Bosnam et Serbiam iter, Rad, knj. 23, str. 347. Inače o Kašićevom radu vidi: Vrela i prinosi (Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrv. krajevima) knj. XI.—XII.

kao građevni, jer inače Kašić ne bi bez razloga rekao da su sišli »ad pontem Proeciae«. Poznato je inače, da je taj most nekoliko decenija prije toga podigao poznati muslimanski dobrotvor Turalibeg¹³⁾.

Da nam situacija bude jasnija, u koliko se to odnosi na položaj Borča, s obzirom na poznate saobraćajnice, spomenut ćemo, da se nekadanji veliki bosanski drum račvao kod Vrh-Bosne i jednim krakom išao lijevom stranom Miljacke na Han Bulog i Hodidid, gdje se prebacio preko Mokranjske Miljacke i išao na Klokočevik pa Palanjskim Poljem na Vitez, Praču, Han Hranjen, Goražde, Čajniče itd.¹⁴⁾ Kod Prače odvajao se od njega jedan put, koji je još i danas važan u lokalnom saobraćaju i išao prema sjeveroistoku na Vinču, Gornju i donju, zatim na Dobraču, Vragolove, Ladevinu i Rogaticu. Od Vragolova odvajao se put za Borač, prelazio ispod njega (sjeverno) rijeku Praču, penjao se na selo Dolove¹⁵⁾, odakle je bio jednim krakom vezan za Goražde preko sedla Jabuke, a drugim krakom za Han Hranjen preko Krive Drage. Sa Goraždom bio je Borač vezan i drugim putem, koji je silazio s grada, preko podgrada (Sub—Boraz), današnjim seoskim putem prema jugo-istoku na Han Praču, gdje je prelazio rijeku (Kašić) i penjao se kroz prosjelinu između Ljutice (kota 988) i Čadora (kota 1023) na Han Jabuku, na kom mjestu se sastajao sa velikim bosanskim drumom. Sa Rogaticom imao je Borač, osim onoga puta na Ladevinu, i drugu vezu preko današnjeg sela Varošišta, Kuleta, Vučje Glave (kota 733), Priboševića i Matovog Brda. U Priboševićima imaju i danas ostatci nekadašnjeg kamenitog mosta na čemer.

Drugi krak velikog bosanskog drumu išao je od Sarajeva na Han Hrešu pokraj tvrđave i varoši Hodidida (danas selo Hodided s tragovima ruševine grada¹⁶⁾), na Han Brezovicu i Mokro, odakle je jedan krak išao preko Romanije i Glasinca na Rogaticu, Semeć, Višegrad i dalje, ili preko Romanije, od Han Podromanije, za Han Pijesak, Han Kram, Vlasenicu, Zvornik i dalje, a drugi krak išao je od Mokrog nešto natrag, na selo Jelovce (nekropola srednjeg vijeka) pa preko Carevih Voda, ostavljajući visove Romanije odnosno Medenika (Kuripešić) na lijevoj strani, izbijao je zatim na selo i rijeku Gračanicu (kod Kuripešića Grachonitza i Grachtzenitza¹⁷⁾), išao niz rijeku na selo Prutine, Nepravdiće, Ponor pa preko Šipovice na Dobraču, gdje se vezao za onaj put iz Prače, što smo ga gore naveli. Spomenutim putem od Mokrog ispod Romanije prošao je Kuripešić. Jedan dio Romanije na tom putu zove se i danas Medenik. To je stjenjak iznad izvora Gračanice, zapadno. Kuripešić sam

¹³⁾ Kreševljaković: Turalibegov vakuf u Tuzli (Gl. isl. v. z., br. 2, 1941., str. 45—46).

¹⁴⁾ Za orijentaciju neka se čitalac posluži odnosnim sekcijama austr. Specialkarte 1:75.000 ili karte Vojno-geogr. zavoda u Beogradu, 1:100.000.

¹⁵⁾ Ovaj komadić puta nije u sekcijama označen. On je dobro očuvan, služi i danas i ima drveni most za prelaz preko rijeke.

¹⁶⁾ Dr. Mandić: Arheološke crtice iz Bosne, Starinar 1928., (ćir.), str. 11. — Katarin Zeno, prelazeći ovuda 1550., spominje da je na gradu posada od 50 momaka (Matković: Dva talijanska putopisa, Starine X, str. 206).

¹⁷⁾ Selo Gračanica danas ne postoji, ali se spominje kao spahijski timar još 1711. (vidi Skarić: Popis bosanskih spahija iz god. 1711. (ćir.) — Gl. Zem. muz. 1930., str. 26). Izgleda, da je to selo bilo redovno prenočište na tom pravcu, jer Kuripešić, vraćajući se iz Carigrada, ide od Rogatice opet na »grob Pavlovića« pa stiže pod veće u Gračanicu na konačište. Gračanica je udaljena od Rogatice u pravoj liniji oko 25 km, što bi odgovaralo putovanju od 6—7 dana po dosta teškom terenu i rdavim putevima, na koje se i sam Kuripešić tuži.

veli, da su mu Medenik, odnosno visovi planine ostajali na lievo¹⁸⁾. Postoji mogućnost da je poslanstvo pošlo od Mokrog na Romaniju do na Crvenu Stijenu pa odatle radi nekog razloga priekim putem sišlo pod Medenik u selo Bogoviće (na vrelu Gračanice), odakle vodi dobar put za Dobraču i Rogaticu¹⁹⁾. Bio je svakako neki važan razlog što je turska pratnja promienila pravac puta, pa mjesto preko Romanije okrenula lošijim putem izpod nje (hajduci, loše vrijeme, razriven put)²⁰⁾ ali je još čudnije, što Turci nisu povelili poslanstvo od Hodidida preko Klokočevika i Pala, kojim je 20 godina kasnije išao Katarin Zeno, i koji je bliži i pogodniji za Praču i Rogaticu.

Iz gornjih podataka vidimo, da je Borač, u koliko se to tiče saobraćaja, ležao u jednom vrlo živom kraju Bosne.

Što se tiče oblika tla toga kraja, on nam se prikazuje kao plodna, valovita visoravan, pokrivena u dovoljnoj mjeri poljem, šumom i kamenom, a obiluje pijačom vodom i divljači. Sam dvor bio je podignut na stjenovitom, ocjeditom terenu većim dielom golom, s nešto šume sa sjeverne strane.

Od starijih kultura našlo se prehistorijskih gromila na Lađevini²¹⁾ i rimskih u samoj Rogatici, koja je, kako znamo, bila i neko glavnije mjesto u ovom kraju²²⁾. Kopanjem na samom gradu dalo bi se ustanoviti, da li na Borču ima ostataka i rimske djelatnosti, dok se po velikom broju rbina zemljanog posuda, što se nalazi pod gradom, može pretpostaviti — a djelomično i sam položaj grada govori za to — da su Iliri, koji su u velikoj masi obitavali na Glasincu, bili u manjim grupama rasijani i po okolini, u kojoj leži Borač. Okolina je u tom pogledu ostala podpuno neistražena. Već češća imena lokaliteta po ovom kraju, kao Gradac, Gradina, Crkvina itd. govore za postojanje ranijih kultura po njemu; samo pak njegovo bogatstvo i prirodna uporišta, zgodna za bezbjednost života, mamila su ljude ovamo. Možemo kao sigurno uzeti, da je i neposredna okolina Borča bila naseljavana od pradavnih vremena, gdje je odlučnu ulogu igrao i sam njegov položaj, prirodom zaštićen od napadaja ljudi i divljih životinja.

Svoje ime dobio je Borač po selu Borču, koje se nalazi jugo-istočno na dogledu ruševina grada, iznad sastavaka rieke Prače i Rakitnice, udaljeno oko pet kilometara

¹⁸⁾ Kuripešić, *Itinerarium, Wegrays etc.* izdanje od 1531., veli pod datumom od 15. septembra (kada su bili na Medeniku) da su »vnder der höhe vast lang geritten vñ (und) auf der lingken hand die höhe des bergs gelassen, nochmals vnns aber von der strassen auff die lingken hannd geuendt in ein dorff Grachonitza, da beliben.

¹⁹⁾ Matković je zamišljao taj put preko Romanije i Glasinca na Vitani i Rudine pa dolinom Rakitnice (!) u Rogaticu. Takav pravac puta ne postoji na terenu, ali sa Glasinca od sela Kule vodio je — a i danas vodi — dobar put na Han Šenković i na Han Rakitnicu pa dielom, dolinom Rakitnice, dielom, iznad nje, do Rogatice, ali se tim putem ne može nikako naići na Lađevinu, gdje je bio »grob Pavlovića« koji, i na putu za Carigrad i pri povratku, spominje Kuripešić, i s njim selo Gračanicu, a to je onaj put, koji sam gore naveo. (Uporedi: Matković, *Putovanje po balk. poluotoku*, Rad 56, str. 165—166). Za tobožnje grobove Pavlovića znamo danas, da su to bili grobovi Vlatka Vladevića i dodieljenog mu vojvode Miotoša (Truhelka: *Gl. Zem. muz. 1914.*, str. 252).

²⁰⁾ I Kuripešić se tuži na inače rđav put u ovome kraju pa veli pri povratku iz Carigrada pod datumom od 23. siječnja: »Am Montag von Grachtzenitza nach dem perg Medonigk fast boesen steynige vnnd kottigen weg kommen gen Verchbossen«.

²¹⁾ Truhelka: *Lađevina*, *Gl. Zem. muz. 1889.*, str. 73.

²²⁾ Fiala: *Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice*, *Gl. Zem. muz. 1895.*, str. 199; Patsch: *Položaj rimskih naselja u Sopotnici i Rogatici*, *Gl. Zem. muz. 1907.*, str. 431; Sergejevski: *Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice*, *Gl. Zem. muz. 1936.*, str. 9—13.

zračne linije. Vrlo je vjerovatno, da je selo Borač mjesto odkuda Pavlovići, odnosno Jablanići-Radinovići, vuku svoje podrijetlo. Ta tvrdnja izgledat će smjela, no nju opravdavaju okolnosti, o kojima ćemo progovoriti. Selo Borač ima svoju srednjovjekovnu nekropolu i lokalitet Gradinu, (kota 807) iz čega je jasno, da je tu u srednjem vijeku obitavalo neko plemstvo. Karakteristično je, da se u blizini nalazi i zaselak Podgrade, koji danas pripada susjednom Brčigovu. Pošto se oko 7 km sjevero-istočno odatle nalaze sela Kopjevići i Curovići²³), s kojim imenima se sretamo na dvoru Borču za života Radoslava Pavlovića i za koje možemo pretpostaviti, da pripadaju istom bratstvu, to bismo mogli reći, da je ono plemstvo u selu Borču bilo od toga bratstva, t. j. od Jablanića-Radinovića, odnosno Pavlovića. Selo Borač ima prirodnu podlogu za svoje ime, a to je borovina, što se još tu i tamo vidi, (strmine prema riei) dočim grad Borač nema te podloge, jer ni na njemu ni u bližoj okolini nema tragova boru. Tako su onda Jablanići-Radinovići, odnosno njihovi stariji, kad im je ovaj dvor u selu Borču postao za gospodstvo malen, a nije bio ni inače na dobrom mjestu, u koliko se to tiče komunikacija i bezbjednosti, podigli novi, veći dvor na današnjem Varošištu i dali mu ime po ranijem, odnosno po rodnom mjestu. Da li se onaj prvi spomen Borča, u XIII. vijeku, odnosi na naš dvor ili onaj u selu Borču ne može se znati²⁴).

Ime Borač dolazi češće u toponomastici naših krajeva, a izvodi se od lokaliteta, koji se naročito ističe svojom borovinom. U okolini ruševina grada Borča ne zna stanovništvo da točno definira tu riječ, jer je mieša s pojmom »borovac« i »borika«, koji se također susreće u rogatičkom kraju. Mogao sam da po toj stvari sljedeće utvrdim: borovac je brdo obraslo borovinom, borik i borika isto je što i borov gaj, t. j. manji lokalitet, koji se u ravnom ili brdovitom terenu ističe borovinom u ostaloj šumi, grmlju ili golotinji. Borač je stjenovit, manji predio, u kom se pojavljuje onaj čudni bor, što može da uspieva u golom kamenu. Imamo za taj naziv interesantan slučaj i potvrdu: idući od sela Borča niz rijeku Praču, jedno sedam kilometara, naići ćemo između dva potoka, Prišinog²⁵) i Homare potoka, koji se slievaju u riekę sa sjevera, odnosno sa sjevero-iztoka, brdo, zvano Borovac (kota 856). Njegov jugo-istočni dio, sav stjenovit, s rietkim borom, strm i ruševan prema sastavku Homare potoka i rieke Prače, zove se Borač.

Borač se izgovara kratkim naglaskom na o: Bòrač. Genitiv Bòrča.

Grad Borač kao rezidencija Radinovića-Pavlovića i centar jednog velikog diela Bosne imao je bez sumnje i u kulturnom pogledu, pored svoje političke uloge, udio u razvitku svoje okoline. Ležeći u centru putova, kojima su prolazili stalno karavani i čija mreža je bila vrlo razgranata, pružala se prilika i radinom narodu celoga kraja, da svoje produkte bolje plasira, a da se i sam snabdije potrebnim oruđem, oružjem, soli itd., koje su trgovci pronosili. I samo bogatstvo gospodara Borča poticalo je otuda većim dielom, a svakako i gusta naseljenost kraja, koja se vidi po mnogim očuvanim starim lokalnim putevima, grobljima, tragovima naselja i ruševinama dvoraca. Pored Borča držali su Radinovići-Pavlovići kao ličnu imovinu —

²³) Južno od tog sela, što ga čine sastavci potoka Šljivno i Ljutače, ima lokalitet Gradina. Nisam bio na njemu.

²⁴) Važno je napomenuti i to, da selo Borač i selo Varošiste s ruševinama grada Borča pripadaju i danas jednoj s. općini (Surovi), a pošto znamo, da Turci nisu dirali u raniju administrativnu podjelu zemlje bez velike nužde, možemo smatrati, da je taj odnos u našem slučaju zaostao još iz vremena Pavlovića, dok je to zemljište bila njihova svoina.

²⁵) Novije ime je Lukinski potok, kako je zabilježeno i na karti 1:75.000, na kojoj nije ni unesen lokalitet Borač na odnosnom mjestu, ali se može naći u katastarskoj karti 1:6250.

u koliko to znamo iz pisanih spomenika — grad Novi, nazvan kasnije od naroda, po osnivaču, Pavlovac²⁶⁾. Grad je podigao Pavle Radinović²⁷⁾, iznad svog — inače u srednjem vijeku poznatog trgovišta Prače²⁸⁾, koje se u XIII. vijeku spominje kao biskupsko mjesto²⁹⁾. Novi, odnosno Pavlovac, bio je vjerojatno porušen padom Bosne, 1463, jer ga je već 1550 vidio u ruševinama Katarin Zeno, mletački poslanik k sultanu³⁰⁾. Zatim su gospodari Borča imali grad Brodar, na Drini nasuprot ušću rijeke Lima. Vojvoda Ivaniš, sin Radoslava, naziva u jednoj listini Brodar »našim gradom³¹⁾. Izgleda da je Brodar bio važnije naselje, jer u blizini ima danas lokalitet, zvani Varošiste, gdje je nekad moglo biti podgrađe. Gradić je bio manjih razmjera sa jednim oborom. Iznad grada imaju tri stijene: Velika, Varoška i Brodarska. Varošiste je pod Varoškom stijenom. Danas su na njemu dvije kuće, seljaka Hajetića, Muje i Ibrahima. Kraj Varošiste je dosta velika nekropola sa nekih pedesetak stećaka, raznih oblika. Neki su sa šarama. Lokalitet, na kom se nalazi nekropola, zove se Lastre. Iznad grada, nad Crvenim Lazama ima tragova starom putu. Lokalitet se i inače zove Široki Put. Brodar sa okolinom zaslužuje posebnu studiju. U narodu ima lijepih priča o gradu, o zakopanom blagu, ukletom blagu i propasti grada. I Dobrun, poznato trgovište srednjeg vijeka, prešao je negdje na prelazu XIV. u XV. vjek, a vjerovatno i ranije, u ruke Pavlovića. Možda kupovinom, a možda i nasljedstvom. Znamo iz kruševskog pomenika, a dielom i iz nadpisa nad ulaznim vratima dobrunske crkve, da se njen osnivač, veliki župan Pribil zamonašio³²⁾, a to je učinio i njegov sin Petar³³⁾. Vjerovatno se zamonašio i njegov drugi sin Stefan. Nije nemoguće, da

²⁶⁾ Jireček: *Die Handelsstrassen und Bergwerke* (1879.), str. 38, u napomeni 115, spominje dubrovačke poslanike k Radoslavu 1423. god. i veli, da su se 11. maja nalazili u »Sotto Noui in Prazac«.

²⁷⁾ Po ličnim imenima, kako smo već ranije rekli, nije ni jedan grad ni dvor u Bosni srednjeg vijeka imao svoje ime, a u koliko se to nađe, kao u ovom slučaju, Pavlovac, Stipan-grad ili slično kasniji su nazivi. Iznimka je grad Durdevac na Drini, poznat iz listine kralja Alfonza V. (vidi: Dinić: *Zemlje Hercega Svetoga Save*, Glas S. K. A. 182, (ćir.), str. 227), ali on svoje ime nosi po sv. Đurđu (»Civitate sancti Georgie« — Dinić, isto tamo). Već iz naziva Novi jasno je, da se radi o novopodignutom gradu, a po kasnijem nazivu Pavlovac, da mu je Pavle osnivač.

²⁸⁾ Jireček: *nav. djelo*, str. 85.

²⁹⁾ Fermentžin: *Acta Bosne*, str. 12—13, navodi poznatu povelju Bele IV. od 20. jula 1244. u kojoj se spominje i Prača: »Pracha Byschupnia vocata«.

³⁰⁾ Matković: Dva talijanska putopisa po balkanskom poluostrvu iz XVI. vijeka, *Starine X.*, str. 206: Idući iz Prače, veli Zeno, kroz divne doline, polja, šume itd., popeli su se na planinu Čemernicu (kod njega Chierminizza), odakle se vidio »un castel antico et ruinato in un colle muraglie del qual fino sulla valle discendonoe«. Danas se više ne zove planina, odakle je Zeno gledao ruševine grada Čemernica, ali u tom kraju ima selo i potok istog imena. Držim, da je Zeno ime potoka prenio na planinu, s koje se vide ruševine Pavlovca, a to su visovi u gornjem toku potoka. Vidi i Klaić: *Opis zemalja III.*, 127.

³¹⁾ Miklošić: *Monumenta* str. 414. Klaić veli da je kralj Sigismund u svom pohodu na Bosnu 1411. bio zauzeo i Brodar (Klaić, *Poviest Bosne*, str. 242), ali će se ta viest odnositi na neki drugi Brodar u donjem Podrinju (Thallóczy: *Bruchstücke aus d. Geschichte der Nordwestl. Balkanländer*, Wiss. Mitteil. III., 1895., str. 327—328). Čorović ima podatak, da se Radoslav u proljeće 1433. nalazio u Medvedoj, današnjoj Mededoj. Kako se iz toga sela za dvadesetak minuta stiže na ruševine Brodara, nema ni sumnje, da je tada Radoslav bio u Brodaru (Čorović: *Despot Đurađ Branković prema Konavskom ratu* (Glas S. K. A. — (ćir.) — 110, str. 37), a malo zatim u Dobrunu ((Jireček: *die Handelsstrassen* str. 86, napom. 300), što je sve bilo svakako u vezi s dokrajčivanjem Konavskog rata.

³²⁾ St. Novaković: *Srpski pomenici* (kruševski pomenik), Gl. spr. uč. dr. 42 (ćir.).

³³⁾ Stojanović: *Zapisi* 154 (ćir.)

su ovi Pribilovići bili i u rodu s Pavlovićima. Jedan Pribilović bio je vojvoda kod Radoslava Pavlovića³⁴). Karakterično je, da župan Pribil ima sina sa ličnim imenom Petar, koje se inače ponavlja u porodici Pavlovića. Napokon, izgleda, da je i grad na vrelu Miljacke (Pale) pripadao Pavlovićima, jer Ženo, spominjući ga, veli, da je pripadao gospodaru Bosne³⁵), a to se u ovom slučaju moglo da odnosi samo na jednog od Pavlovića, u prvom redu Pavla ili Radoslava. Vjerovatno i samo ime Pale dolazi od Pavle³⁶). Teško je vjerovati da Pavlovići, imajući u zemlji onako zdrav kraj, pun crnogorice, s izvrstnom vodom i zrakom, ne bi u njemu podigli dvorac za ljetovanje, kao što je Herceg imao svoj u Međurječju (Samobor). Već i sama njegova bogata i liepa fortifikaciona izvedba upućuje na Pavloviće³⁷).

Pored spomenutih gradova, koji su bili lična imovina porodice, postojao je i državini Pavlovića³⁸) još znatan broj vlastelinskih dvoraca i gradića, koji su pripadali, što njihovom bratstvu, što ostaloj ovisnoj gospodi. Upada u oči, da gotovo svi ti gradovi čine jedan niz duž velikog dijela granice, državine gospodara Borča. Ti dvorci i gradovi ne nalaze se neposredno na granici, nego su povučeni više unutra, svakako radi toga, što su bili i oni centri manjih župa. Ako zadržimo granicu, kako ju je Skarić odredio³⁹), i pođemo od Sarajevskog Polja, imamo u njegovom zapadnom dielu tragove ruševine nekog dvorca, iznad lokaliteta Dvor, odnosno iznad želj. stanice Reljevo, zatim Vrhbosnu, idući k iztoku, pa Hodidid, Stari Grad na sastavcima obiju Miljacki⁴⁰), Grad u Gornjim Palama⁴¹), Pavlovac, zatim jedan nepoznat gradić iznad stanice Banja Stiena, Borač, Zvečaj na ušću Prače u Drinu (s juga)⁴²), Brodar, Višegrad, Dobrun, zatim od Višegrada, sjeverno, s desne strane Drine: Hrtar, dvostruki gradić, vješto sagrađen na strašnoj strmini

³⁴) Miklošić: Monum. 349.

³⁵) Matković: nav. djelo, str. 206. Idući od Hodidida, priča Zeno, prešli su mostove na riei (što protiče kroz Sarajevo) i zatim: »vedemo un castel ruinato in costa di un colle, che fu del signor de Bossina.« Pošto između Hodidida i Prače, kad se već pređe Mokranjska Miljacka, nema nikakvog drugog grada osim onoga na vrelu Miljacke u Gor. Palama, to će se opis odnositi svakako na njega (vidi i Mazalić: Starine po okolini Sarajeva, Gl. Z. muz. 1939., str. 25—28). Na istom mjestu je i tvrđnja Zenova: »paesi belli et fertili, et di bonissimo aere«. Ona je i danas, opravdano, na snazi.

³⁶) Ime Pale inače se češće sreća u državini Pavlovića kao naziv sela. Tako imamo u s. obč. D. Sokolovići, kod Višegrada, seoce Pale, zatim kod Srebrenice u s. obč. Toplice zaselak Pale, a i posebnu s. općinu Pale. U Bosni ćemo tome ime sresti još u okolini Prozora i Gornjeg Vakufa.

³⁷) Opširnije o tom gradiću: Mazalić, spom. članak, str. 27.

³⁸) Mislim samo na maticu državine Pavlovića, što se prostirala od Vrh-Bosne do Dobruna i od Spreče do blizu Goražda.

³⁹) Skarić: Stara bosanska vlastela u našoj toponomastici, Gl. Srp. geogr. dr. 1922. (ćir.), knj. 7—8, str. 128.

⁴⁰) Mazalić: Starine po okolini Sarajeva, Gl. Z. muz. 1939., str. 16—22.

⁴¹) Isto tamo, str. 25—28.

⁴²) Ovaj Zvečaj ne smije se zamieniti sa Hrvojevim gradom Zvečajem, na lijevoj obali Vrbasa, sjeverno od Jajca, poznatoj po onoj povelji kralja Stjepana Ostojića, izdatoj na tōm gradu 5. ožujka 1419. (Mikl. Monum. str. 282) ili po Konstantinu Janjičaru, zarobljeniku kralja Matije Čorović: Historija Bosne, S. K. A. pos. izd. CXXIX. ćir., str. 568). Zvečaj, grad Pavlovića mogao bi biti onaj Nečano, što ga je svojatao Herceg Stefan, a koji Dinić lokalizuje u niz istočnih njegovih gradova, negdje pored Severina. (Dinić: Zemlje Hercega Svetoga Save, Gl. S. K. A. 182, str. 237).

iznad rieke⁴³⁾, Rakov Grad, u uglu velikog koljena, što ga pravi Drina, pa Vratar⁴⁴⁾, na protivnoj strani rieke, iznad sela Žepe, koje je bilo nekad vratarsko podgrađe, vezano s gradom mostom preko riečice Žepe. Iznad samog podgrađa bilo je neko malo utvrđenje, čiji se ostatci vide i danas u selu. Da li je i grad Kamenica, koji je udaljen nekoliko kilometara sjevero-istočno od Rakova Grada, bio u granicama zemlje Pavlovića, ne može se ništa reći, kao ni za Klotijevac, južno, i Đurđevac jugo-istočno od Srebrenice, na Drini (više t. zv. Banskog Buka) koji je za sebe svojatao Herceg Stefan⁴⁵⁾. Ispod Đurđevca, na desnoj strani Drine, ima selo Gaočići, a Gaočići se spominju u poveljama srednjeg veka kao bratstvenici ili uobće manja vlastela Radinovića-Pavlovića⁴⁶⁾, to je ovaj predjel mogao sa čitavim krajem da pripada nekadanjoj njihovoj državi. Deset kilometara, po prilici, sjeverno od njega je Šubin, dvor koji je Petar, sin Pavla Radenovića dobio na dar od napuljskog kralja Vladislava za neke usluge⁴⁷⁾. Dalje je išla linija gradova na zapad, a južno od Srebrenice. Tako nailazimo na Zelenom Jadru na ruševine Kličevca, pa na Komić-grad pod Kraljevom Gorom. Kuda je dalje išla ova zanimljiva linija dvorova i gradića, koja je, kako vidimo, opasivala najveći dio zemalja gospodara Borča, nije se moglo proučavati radi pomanjkanja podataka i stalno zamršene političke situacije u onome kraju kroz cio srednji vek⁴⁸⁾. Zanimljivo je i simptomatično, da u unutrašnjosti Pavlovića zemlje ne nalazimo utvrđenih dvoraca, osim ako u samoj Rogatici nisu vlastela Rogatići imali svoj dvor, što je vrlo vjerovatno, jer sjeverno od Rogatice, jedno dva kilometra udaljenosti na brdu Gradcu ima ruševina grada. Držim, da se taj dvorac nazivao Rogatac ili Rogatica i da su po njemu plemići Rogatići dobili svoje ime⁴⁹⁾. Dvorova vlastele, sagrađenih od drveta, bilo je jamačno i po unutrašnjosti, što nam svjedoče imena lokaliteta Gradac, Podgradac, Zagrađe, Podgrađe i sl., što ih tu i tamo sretamo. Izgleda, da gospodari Borča nisu dozvoljavali svojoj vlasteli da podiže utvrđene dvorove s kulama i bedemima po

⁴³⁾ Južno pod ovim gradom ima selo Zagrađe, nekadanji timar, koji Skarić traži kod Vratara, prema popisu bosanskih spahija iz 1711. god., ali u tom popisu sigurno je Zagrađe pogreškom došlo u Župu Vratar, mjesto Hrtar (Skarić: Popis bosanskih spahija, str. 25). Pod Hrtarem bila je davnašnjih vremena skela na Drini, što svjedoči i naziv sela Stari Brod, na lijevoj obali. Tu u blizini, na ušću Suhog Potoka u Drinu, na bosanskoj strani, a nasuprot Hrtaru, ima također nešto ruševine na visokoj stieni. Današnji skeledžija Ahmet Bašić stanuje pod Hrtarom. Ispod samog grada, u stieni, vidi se donekle zazidana pećina, za koju svijet veli, da je bila tamnica. Do nje se može sići sa grada kozjom stazom.

⁴⁴⁾ Ovaj grad ne smije se zamijeniti sa gradom Hercega Stjepana u Sućeskoj, južno od Foče, niti sa drugim gradom istog imena na ušću Neretve, sjeverno; (Dinić: navedeno djelo str. 172 i 188).

⁴⁵⁾ Dinić, nav. djelo, str. 227.

⁴⁶⁾ Miklošić: str. 229, 325, 413. Gaočića ima i na Limu u s. općini G. Sokołović.

⁴⁷⁾ Ivić: O Radosavu Pavloviću, Letopis M. S. 245 (čir.), str. 10; u napomeni 1, veli se da kralj poklanja Petru »Villam Chubini«. Pošto je ime vrlo neobično, sigurno se odnosi na Šubin kod Srebrenice, premda se u toj viesti spominje i dubička župa.

⁴⁸⁾ Vrlo je vjerovatno, da je granica Zemalja Radinovića-Pavlovića išla od Komić-grada k sjeveru, na Drinaču i Spreču.

⁴⁹⁾ Vuča Rogatića, dvorskog kneza kralja Stefana Ostojića, vidimo kao svjedoka »s bratiom«, na jednoj povelji istoga kralja. Na toj povelji podpisan je kao svjedok i Petar, sin Pavla Radinovića (Mikl. Monum. str. 283). Vuča vidimo kao svjedoka i na drugoj povelji iz iste godine (Mikl. str. 294). Inače vidimo u Rogatici u to vrijeme, pod kraj XV. veka, nekog kneza Radina Vukašinovića (Truhelka: Tursko slovjenski spomenici dubrovačke arhive, Gl. Zem. muz. 1911., str. 103). Ime Rogatac može se naći u našim spomenicima srednjeg veka, tako u Dečanskoj zlatnoj buli Uroša III. (Mikl. Monum. str. 93).

unutrašnjosti svoje zemlje, jer bi ta vlastela, oslanjajući se na ta uporišta postajala lako neposlušna, što bi u slučaju većih političkih zapleta moglo biti opasno po zemlju, kao što se i dogodilo 1463. u ostaloj Bosni i Hercegovini, gdje su pojedini kastelani i vlastela predali na svoju ruku Turcima gradove bez obrane pa i samo Jajce, računajući tu na vlastite interese.

Kad smo kod ovih gradova podsjetit ćemo se na jedan povjestni podatak. Poslije propasti Bosne javlja Herceg Stefan 18. studenoga 1463. Veneciji, kako je povratio veći dio svojih zemalja od Turaka, i kako je njegov sin Vlatko oteo od njih i jedan dio zemalja Pavlovića sa šest gradova i tri grada, koji su pripadali Kovačevićima. Od tih da je jedan u blizini Srebrenice⁹⁹⁾. Taj Hercegov izvještaj mora se primiti sa sumnjom u njegovu istinitost. Već radi toga, što je Vlatko dospio tobože do Srebrenice moramo smatrati, da bi šest gradova porodice Pavlovića bili oni gradovi, što leže niz Drinu: Zvečaj, Brodar, Višegrad, Hrtar, Rakov-grad i možda Vratar, a to znači presjeći Turcima odstupnicu ili vezu sa već pokorenom Bosnom. Međutim turska vojska u to vrijeme bila je najorganizovanija u Evropi, i sasvim je isključeno, da bi njezino vodstvo tako šta dozvolilo. A kad znamo, da u istom izvještaju traži Herceg od Mlječana, da mu odstupe grad Omiš i poklone jednu galiju, njegov izvještaj postaje još sumnjiviji. Račun mu u onaj najtragičniji momenat nije bio loš, samo ga je podastro na krivo mjesto.

Još jednu stvar možemo ovdje spomenuti. Granica između zemalja Pavlovića i Sandaljevih, odnosno hercega Stjepana, od grada Brodara pa dalje prema Dobrunu nije nam još uvijek dovoljno poznata, kao ni dalje od Dobruna. Skarić ju je prema već spomenutom popisu spahijskih timara označio po Limu do blizu ušća Uvca u tu rijeku i dalje k sjeveru do sela Bijelog Brda, odakle opet skreće prema iztoku. Tuda je i inače išla i ranije i kasnije granična linija između susjednih zemalja ili obćina, te ju je prema tome Skarić u glavnom točno označio, a potvrđuje ju i to, što se u jednoj listini iz godine 1442. spominje na desnoj strani rijeke Lima, kod ušća, planina Bajak kao posjed Pavlovića (na tom mjestu izdana je spomenuta listina)^{99a)}, a dalje uz istu rijeku, s njezine lijeve strane, stoje ruševine grada Severina (Jerinin grad), koji je bio u posjedu hercega Stjepana^{99b)}. Od ušća Uvca u Lim išla je dalje granica k sjeveru doista do sela Bijelog Brda, jer sam tu našao lokalitet, zvani Sandalj Kosa, koji je bio po svoj prilici u graničnoj liniji na tom mjestu: planinske kose obično se uzimaju kao granične linije, gdje god to može da bude.

Kad je podignut Borač, teško je šta reći, jer o tome nema pisanih spomenika, ali je sigurno, da je on stalno dograđivan i izgrađivan. Spominje se već u onoj povelji iz 1244. Zapravo se tamo govori o knežini — komitatu — ali je taj mogao dobiti svoje ime samo po gradu i možemo uzeti, da je Borač kao središte knežine bio već u XIII. vijeku poznat i da je kao takav još stariji. Po načinu zidanja Borač su gradili domaći majstori po svim principima tadanje tehnike i fortifikacije u Bosni, o čemu će kasnije biti govora.

Kao i o ostalim našim (bosanskim) dvorovima i gradovima vlastele, tako i o ranijoj prošlosti Borča, osim onog spomena u XIII. vijeku, nemamo nikakvih drugih podataka. Pa ni iz njegovog najslavnijeg doba nije ostalo o Borču ništa pisano, iz čega bi se vidio njegov izgled kao grada ili njegov uticaj na poviest kraja. Mi

⁹⁹⁾ Ljubić, Listine X., 285; Fermendžin, Acta Bosnae, str. 257.

^{99a)} Mikl. Monum. str. 414.

^{99b)} Dinić: nav. djelo, str. 225.

imamo danas dosta pisanih dokumenata, izdatih na Borču u njegovo najslavnije doba, ali ni u jednom od njih nema ni spomena o njemu kao arhitektonskom objektu. Iz tih dokumenata možemo samo razabrati, da se na tom dvoru vodio vladarski život, jer na njemu vidimo dvorskih knezova, vojvoda, pisara itd., a sasvim je jasno, da je pored njih bilo peharnika, protovestijara, kastelana, dvorskih lovaca i drugih dvorskih ljudi. U jednoj povelji svjedoci izričito vele, da su »služili i dvorili« na dvoru Radoslava Pavlovića, zajedno s knezom Brailom Tezalovićem⁵¹). Za nas je od tih svjedoka važan Radič Draguljević, jer je njegovo prezime u vezi s današnjim selom Draguljevićima u s. obč. Sočice, kotara rogatičkog ili sa selom Draguljama, što se nalazi samo par kilometara udaljeno od ruševina Starog Grada na sastavcima obiju Miljacki⁵²). Spomenuti knez, Brailo Tezalović, bio je protovestijar Pavla Radinovića i sina mu Radoslava⁵³). Priličan broj drugih ljudi s dvora poznajemo u Borču poimence. Tako knezove s titulom »dvorskog«, Dabiživa⁵⁴), Radiča Kopjevića⁵⁵) i Pavla Latičića⁵⁶); dijake: Radoslava Milosalića⁵⁷), Čičoja Popovića⁵⁸), Vlatka Maroša, koji naročito ističe da je „ΑΗΛΙΚ ΝΕΑΒΟΡΝΗ ΓΟΣΠΟΔΗΝ ΒΩΗΒΟΔΕ Ρ4ΔΩC4B4“⁵⁹). Od 1423. javlja se dijak Ostoja Čeljadinić, koji se naziva i logofetom. On je služio deset godina na dvoru u Borču kod Radoslava Pavlovića⁶⁰). Iza njega, 1437., javlja se dvorski pisar Ivan i ostaje na dvoru sve do iza smrti Radoslava Pavlovića. Njegovo ime nalazi se još 1442. na jednoj povelji⁶¹). Poslije njega vidimo kod sinova Radoslavljevih dijaka Miotoša Curića, kneza. On je vjerovatno ostao na dvoru do propasti Borča, odnosno Bosne 1463.⁶²). Pisari su išli kojiput i kao povjerenici u Dubrovnik, u važnim porodičnim, a vjerovatno i političkim prilikama⁶³). Gospodari Borča imali su i svoje vojvode. Ovi su pripadali manjoj vlasteli i vodili su čete u lokalnim razmiricama. Dakle, bili su vojvode u punom smislu riječi, dočim njihov gospodar to nije bio, akoprem se zvao »veliki vojvoda«. Iz vremena Pavla Radinovića poznat nam je vojvoda Miotoš, koji je bio dodijeljen na službu Vlatku Vladeviću, kako se to vidi iz nadpisa na njihovom nadgrobnom kamenju s Ladevine. U Radoslava i njegovih sinova bilo je više vojvoda, od kojih su neki zabilježeni kao svjedoci na raznim listinama: Vukas Pribilović, Radoje Ljubišić, Vukašin Zbisalić i Radoje Živinić⁶⁴).

⁵¹) Mikl. Monum. 544—545.

⁵²) Mazalić: Nav. čl. str. 16—22.

⁵³) Truhelka: Tursko slov. spomenici dubrovačke arhive, Gl. Z. Muz. 1911., str. 399.; Lj. Stojanović: Povelje, str. 250, 251.

⁵⁴) Miklošić Monum. str. 399, Pucić II. 93.

⁵⁵) Isto tamo, str. 470, Pucić II., 115. Selo Kopjevići nalazi se danas jugo-istočno od Rogatice, 5 km udaljeno.

⁵⁶) Mikl. str. 401. i 413. Na Latičice sačuvalo je uspomenu naselje Latica u s. obč. G. Prača i mahala Latice u Gor. Stupu u Sarajevskom Polju.

⁵⁷) Isto tamo, str. 229.

⁵⁸) Isto tamo, str. 308.

⁵⁹) Isto tamo, str. 312, 314. Selo Maroš nalazi se danas kod Zvornika u obč. Kozluk.

⁶⁰) Isto tamo, str. 325, 342, 349, 350, 366, 376. Selo Čeljadinići nalazi se danas jugo-istočno od ruševina Grada Pavlovca, kod Prače, udaljeno 3 km zračne linije, a drugo dalje na iztok u s. obč. Osječani.

⁶¹) Isto tamo, str. 388, 397, 398, 405, 411, 420.

⁶²) Isto tamo, str. 432, 470, 472. Zadnji put se spominje Miotoš 1459. (Čorović: Historija Bosne, str. 534).

⁶³) Isto tamo, str. 420, 432.

⁶⁴) Miklošić: Monumenta str. 325, 341, 349, 350, 270, 376, 400, 413, 471. Seoska občina Živinice, južno od Tuzle nosi po svoj prilici ime po spomenutom vojvodi Radoju odnosno njegovoj porodici.

Dvorski ljudi na Borču bili su vjerovatno iz bratstva porodice Pavlovića. Bratstvenika je bilo vojvoda, kastelana i gospodara manjih župa. Radoslav Pavlović u jednoj važnoj povelji od 1423., naročito ističe neke ljude, nazivajući ih braćom: kneza Radoslava Obradovića, kneza Radoslava Vladimirića, kneza Tvrtka Mihajlovića, kneza Vukašina Mozolića i kneza Ostoju Borovinića⁶⁵). Može se sa sigurnošću reći, da je većina podpisnika na poveljama Pavlovića njihov bliži ili dalji rod.

U službi gospodara Borča vidimo često i svećenike bosanske crkve: Vlatka Tumrlića⁶⁶), krstjanina, Radina krstjanina, starca Radosava, gosta Radosava Bradije-
vića⁶⁷). Neki od njih bili su stalno na dvoru. Za to govori nesumnjivo i ostatak ruše-
vine crkve te kamenita grobnica nekog višeg crkvenog dostojanstvenika — vjero-
vatno, kako ćemo vidjeti kasnije, Radosava Bradije-
vića gosta.

Što se tiče samih gospodara Borča, od njih se ističu dvojica kao osnivači gospodstva porodice, veličine državine i nosioci političkog djelovanja. To su Pavle Radinović i njegov mladi sin Radoslav. O njima kao političkim ljudima napisane su dosta iscrpne studije: o Pavlu od Radonića⁶⁸), a o Radoslavu od Ivića⁶⁹), pored posebnih priloga od Ćorovića⁷⁰), Dinića⁷¹), Truhelke⁷²) i dr. Inače obojicom pozabavili su se u svojim historijama Bosne Ćorović⁷³) i Klajić⁷⁴). Gotovo obćenito se drži, da je Radoslav bio neki strašan pokvarenjak, krivokletnik i čovjek bez skrupula, a sve to najviše na temelju onih izvještaja, što su ih Dubrovčani slali kralju Sigismundu, ma da je očito, da tu Dubrovčani rade za svoj račun⁷⁵). Ne zna se, uostalom, čime su se Dubrovčani ranije zamjerali Radoslavu, jer, što se tiče morala, nisu ni oni ništa bili bolji od njega (trgovina robljem, rad za kršćane i Turke u isto vrijeme, monopol soli itd.), dok su ostali velikaši toga vremena, kao Sandalj, Herceg Stjepan ili Hrvoje, bili isti taki, ako ne i gori. Ali za svoje vrijeme oni nisu bili strašni ljudi, jer ih je ono i podiglo, ali u poređenju sa odnosima istog vremena, što su se odigravali među vlastelom u susjednoj Italiji u prisustvu onako razvijenog crkvenog života, oni postaju i odveć dobri: dovoljno je prelistati Sismondija⁷⁶), Burkhardta⁷⁷) ili koju bilo poviest onovremenog života u Italiji pa doći do tog zaključka, jer ona strahovita javna i potajna trovanja i ubijanja, izvršena često na sred ulice, pred crkvom pa i u samoj crkvi, i život politički i privatni Sforca, Gonzaga, Viscontija, Baljona, Malatesta i drugih porodica onoga vremena dat' će nam zapravo u tom

⁶⁵) Miklošić: Monumenta str. 325.

⁶⁶) Selo Tumarići u Maglajskom kotaru svakako je očuvalo uspomenu na Tumrliće, neka-
dašnje vlasnike onoga kraja.

⁶⁷) Isto tamo, str. 306, 308, 319, 323, 399, 472; Truhelka: Testamenat gosta Radina, Gl. Z. muz. 1911., str. 355 i dalje.

⁶⁸) Radonjić: O knezu Pavlu Radenoviću, Letopis M. S., knj. 211—212.

⁶⁹) Ivić: O Radoslavu Pavloviću, Letopis M. S., knj. 245—246.

⁷⁰) Ćorović: Despot Đurađ Branković prema Konavoskom ratu (Glas S. K. A. 110); Godišnjica N. Č. 48, str. 133; Godišnjica 36 (O prodaji Konavljja).

⁷¹) Dinić: Zemlje Hercega Svetoga Save, Gl. Srp. Kralj. Akad. 182, str. 163 i dalje.

⁷²) Truhelka: Gl. Z. muz. 1917. (Konavoski rat).

⁷³) Ćorović: Historija Bosne —, S. K. A. pos. izd. CXXIX.

⁷⁴) Klajić: Poviest Bosne.

⁷⁵) Skarić je od naših naučnika prvi ustao u obranu Radoslava Pavlovića, navodeći njegove savremenike i prilike u kojima je živio — Skarić, Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937., str. 37, napom. 1).

⁷⁶) S. de Sismondi: Histoire des républiques italiennes du moyen âge, Bruxelles 1838.

⁷⁷) J. Burckhardt: Die Kultur der Renaissance in Italien (Wien, Phaidon-Verl.).

pogledu. Nije bolje bilo ni u Španiji, Francuskoj, Njemačkoj, pa ni u balkanskim državama srednjega vieka, izvan Bosne. Ležalo je to već u duhu vremena: s jedne strane visoka kultura i vjerski zanos, s druge zločin.

Jasno je, da je od oba gospodara Borča Radoslav bio u svakom pogledu okretniji, promućurniji i manje skrupulozan. On je i podigao Borač do gospodskog dvora, a porodičnu titulu na veliko vojvodstvo⁷⁸⁾. Interesantno je međutim, da u narodu nije ostavio onakav spomen kao otac mu Pavle, iz čega bi se dalo zaključiti da mu je otac prema narodu bio bolji, odnosno da Radoslav nije bio omiljen u širokim slojevima naroda: dok uspomenu na Pavla nose nazivi lokaliteta, kao Pavlovac u podnožju Trebevića, na kom se nalazi njegov grob⁷⁹⁾, zaselak Pavlovac, desetak kilometara istočno odatle u seoskoj općini Tvrdinići, lokalitet Pavlovac podno Jahorinskih Stiena u blizini vrela Prače⁸⁰⁾, grad Pavlovac kod Prače, Pavlovo Ždrijelo na granici između Pod-Romanije i Nad-Romanije⁸¹⁾, Pavlov-Sto u blizini grada Borča, sjeverno od želj. stanice Sudići, kod lokaliteta Ponor, i napokon lokalitet Pavlovina izpod ruševina Borča, dotle nikakav lokalitet ne nosi uspomenu na Radoslava. Šta više, ja bih, kako sam sprieda već rekao, i ime Pale (kod Sarajeva) izveo od Pavle. Pavle se spominje i na poznatim stećcima s Ladevine, koji se sad nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Napokon sami Turci stoljećima su nazivali zemlje između Vrhbosne i Drine Pavlovom zemljom.

O privatnom životu gospodara Borča nemamo gotovo nikakvih viesti ni pismenih spomenika, ali bi se iz ono šturih podataka dalo nešto iskonstruirati. Tako znamo, da je Ivaniš, sin Radoslavov, navršio 1439. godine 14 godina, jer je u kolovozu te iste godine položio pred kraljem Tvrdkom II. zakletvu⁸²⁾, na što se ranije obavezao njegov otac⁸³⁾. Pošto je Ivaniš umro 1450., znači, da je bio tek u 25. godini, a da se rodio 1425. Ako uzmemo, da je njegovom ocu bilo 25 godina, kad mu se rodio taj najstariji sin, onda bi značilo, da se Radoslav rodio oko 1400., a to bi bio veliki razmak između njegovog dana rođenja i starijeg mu brata Petra, koji se — kako smo napried spomenuli — oženio već 1403. Ako se on oženio u

⁷⁸⁾ Dubrovčani mu pišu: »slavnomu u velemožnomu gospodinu Radoslavu Pavloviću milosti Božjom velikom vojvodi bosanskom« (Pucić, Spom. I, 150, 162, 167), čir.

⁷⁹⁾ Skarić: Sarajevo, str. 34.

⁸⁰⁾ Kako ova sva tri Pavlovca leže na starom putu, koji je bio direktna veza srednjovjekovnog trgovišta Prače, odnosno Pavlovog grada nad Pračom, sa Sarajevskim Poljem, a sva tri leže u razmaku od po petnaest kilometara po prilici jedan od drugoga, a zadnji, onaj kod vrela Prače za gotovo isto toliko od grada Pavlovca, ne obilježavaju li oni možda put, kojim je Pavlovo tielo, posle pogibije kod Sutjeske, 1415. g., preneseno kući. Sva tri lokaliteta mogli su od naroda dobiti ime po tome, što se na tim mjestima prenosioci mrtvog Pavla odmarali ili prenočili. Ova mi pretpostavka izgleda dosta vjerovatna radi težnje svakog Bosanca onog vremena, da se pokopa na svojoj baštini, a jednog kneza, kao što je bio Pavle, sigurno su prenijeli kući, pa je vjerovatno i Pavle pokopan pod Borčom. Time bi odpala pretpostavka, da je Pavle pokopan na prvom od tri spomenuta Pavlovca, kao što se to do sada uzimalo (Skarić: Sarajevo 1937.). To je tim vjerovatnije, što se ne zna ni jednom od onih velikaša bosanskog srednjeg vieka za grob, što su ravnali sudbinom Bosne, a veličina nadgrobnog kamena ne znači još uvijek veličinu položaja (ranga) pokopanog (slučaj s nekropolom na Ladevini). Da su poginulog znali preneti na baštinu i sa ratišta, navest' ću samo primjer onoga vojvode Vladevića, što je pokopan pred crkvom u Vlahovićima kod Ljubinja.

⁸¹⁾ Austr. katastarska karta za B. H. 1:6250 (Prædium Romania).

⁸²⁾ Miklošić: Monum. str. 402.

⁸³⁾ Isto tamo, str. 376.

25. godini, bio bi rođen oko 1378⁸⁴⁾). Možda je u tom vremenskom razmaku između Petra i Radoslava bilo druge djece, koja su umrla, ili ženske djece, za koju ne znamo, ili što je vjerovatnije, Radoslav se oženio u starijim godinama nego smo naveli, jer Dubrovčani pišu 1416. godine njegovom bratu Petru, kako je Radoslav bio s vojskom na njihovim granicama⁸⁵⁾). Teško je prema tome vjerovati — ma da nije nemoguće — da bi Radoslav vodio vojsku u 16 godini, odnosno da se rodio 1400. Stoga moramo njegovu godinu rođenja pomaknuti bar za 5—10 godina unazad. Mogla bi se uzeti godina 1390. s većom vjerovatnoćom, prema čemu bi umro u 51. godini. Nije bio više u životu 1441., jer Dubrovčani šalju Marina Gučetića 6. prosinca 1441., da izjavi Todoru žaljenje po Radosavljevoj smrti⁸⁶⁾).

Prema godinama Petrovog rođenja mogli bismo odrediti i starost njihovog oca Pavla, ako uzmemo, da mu se taj sin rodio, kad je Pavlu bilo oko 25 godina. To bi značilo, da se Pavle rodio oko 1350⁸⁷⁾) i poginuo u 65. godini, dok mu je sin Petar poginuo u 42.—45. godini. Radin Jablanić mogao se roditi početkom XIV. vieka. Oko 1320.—1330. Umro je prije 1397. (Mikl. 229.) To su sve samo kombinacije kao i ova: Radoslav se oženio Todorom, sestrom Hercega Stefana, odnosno Sandaljevom sinovicom⁸⁸⁾). Izgleda, da mu je ona doniela u miraz Ustikolinu i krajeve oko nje, jer je inače nerazumljivo, da se taj otok Pavlovića zemlje održao u njihovoj vlasti i za vrijeme najžešćih borbi između njih i Kosača. Todoru vidimo i kasnije, kad ju je muž vratio u rod, oko 1430., u Ustikolini. Dinić ima podatak, kako se kramar Dubravac obavezuje 6. svibnja 1441., da će dotjerati Todoru, ženi Radosavljevoj, u Ustikolinu tri tovara zejtna⁸⁹⁾). Izgleda, da je ovaj kramar Dubravac, s prezimenom Miličević, bio u ono vrijeme neki poznati odpremnik robe, jer se spominje i inače kao takav u godinama 1426. i 1428. (Vidi K. Jireček, Glasinac u srednjem vieku, Gl. Z. m. 1892., str. 99—101).

Zanimljiva su za bosanske prilike lična imena Radinovića - Pavlovića: dok bosansko plemstvo uzima narodna lična imena, dotle vidimo kod njih kršćanska, crkvena imena najvećih svetitelja: Petra, Pavla, Nikole i Ivana. Na njihovoj teritoriji vidimo i pravoslavni stanovnika oko Dobrunske crkve, a nema sumnje da je bilo i katolika naročito u sjevernom i zapadnom dielu zemlje. Ranije smo pretpostavili, da bi im župan Pribil mogao biti rod. Zaključujući po nadgrobnim spomenicima na boračkoj nekropoli i po prisustvu svećenika bosanske crkve stalno na dvoru, gospodari Borča pripadali su nesumnjivo toj crkvi. Neki njihovi bratstvenici prešli su po osvojenju Bosne od Turaka ubrzo na islam, kao Sinan-paša Borovinić⁹⁰⁾) ili onaj Jablanić, koga vidimo 1475. kao muslimana⁹¹⁾). Značajno je u tom pogledu, da se jedan lokalitet pod Borčom zove Begovina. I to baš onaj dio zemljišta, koji

⁸⁴⁾ Petar se spominje na jednoj listini kralja Dabiše od 1393. god. (Pucić: Spomenici II., 39—40). Po našem, pretpostavljenom danu rođenja, bilo bi mu tada petnaest godina (sa četrnaest godina dobivalo se punoljetstvo), ali bi se taj datum mogao pomaknuti i unazad.

⁸⁵⁾ Pucić: Srpski spomenici I., str. 134.

⁸⁶⁾ Ivić L. Mat. S. 246, str. 48; Ćorović Historija Bosne, str. 462.

⁸⁷⁾ Pavle se inače spominje kao svjedok na listinama kralja Tvrtka iz god. 1380. i 1382. (Radonjić, nav. djelo, L. Mat. S. 211, str. 43).

⁸⁸⁾ Ćorović: nav. dj. str. 439, 465, 491; Truhelka: Konavoski rat, Gl. Z. m. 1917., str. 147.

⁸⁹⁾ Dinić: nav. djelo, str. 241.

⁹⁰⁾ Truhelka: Tursko-slovenski spomenici dubr. arh., Gl. Z. m. 1911., II., str. 444.

⁹¹⁾ Isto tamo, I, str. 42—43.

je služio u srednjem vijeku i kao nekropola⁸²). Na tom zemljištu nalazi se i danas veći broj stećaka. Znamo, da se bosansko plemstvo kopalo u svakom slučaju, ako je to bilo moguće, na svojoj baštini, plemenštini, »na svojoj plemenitoj zemlji«, kako su oni to nazivali. Ta »plemenita zemlja« ostala je u našem slučaju i poslije dolazka Turaka u rukama iste porodice, ali kako su to postali muslimani, dobila je naziv Begovina. I iz toga možemo zaključiti, da su neki Pavlovići ili njihovi rodovi prešli na islam, jer je to bila njihova plemenština, samo oni nisu više stanovali na dvoru u Borču, jer je on bio porušen, a niti u neposrednoj blizini jer na tom zemljištu nema nikakvih muslimanskih, nadgrobnih spomenika (nišana). Izgleda, da su i Hvalovići, potomci Mihoje Hvala, odnosno njegovog sina Bogiše, brata poznatog kneza Braila Tezalovića, za koje držim, da su bili u rodbinskim odnosima s Pavlovićima⁸³), prešli na islam dosta rano iza propasti Bosne, jer im se ne bi inače očuvalo prezime u nazivu Akvalović, kako se zvao onaj kostajnički barjaktar, spomenut u pismima XVII. vijeka⁸⁴). Kao u turskom jeziku rieči, koje počinju sa dva suglasnika, dobijaju izpred sebe samoglasnik »i«, ili radi harmonije i neki drugi, to je bez sumnje od Hvalović postalo tursko Ahvalović i Akvalović.

Dosad se obično pisalo, da je sultan Mehmed izsjekao Pavloviće prilikom zauzeća Bosne 1463., što nije odgovaralo stvarnosti. Čorović je ustanovio, da je sultan posjekao samo jednog⁸⁵). Pitanje je samo, kojega? Gospodar na Borču bio je tada stariji od obojice braće, Petar. Pošto se jedan Petar Pavlović javlja u službi Hercega Vlatka 1467⁸⁶), vrlo je vjerojatno, da je to naš Petar kao izbjeglica, a iz toga bi se dalo zaključiti, da je ubijeni Nikola, koji se predao sultanu na početku vojne, pošto mu je brat pobjegao, ili ga je Petar poslao sultanu kao taoca, pa kad je vidio šta se dogodilo, prebjegao je u Hercegovu zemlju. Vlatko mu je bio i inače u rodu. Ne smije se previdjeti ni prisustvo u Bosni onoga Alibega Pavlovića, možda s kraja XV. ili početka XVI. vijeka koji živi na velikoj nozi i ima Bosance glumce⁸⁷), a isto tako ni tradiciju, koja se uporno održava u okolini Foče, da je crkvu u zaseoku Popi podigao negdje u XVIII. vijeku paša iz roda Pavlovića⁸⁸). Napokon vidjeli smo i iz naziva Begovina za boračku nekropolu, da je neki od roda Pavlovića prešao na islam i zadržao svoju »plemenitu zemlju«. Gore smo spomenuli i one bratstvenike Pavlovića u turskoj službi već kao muslimane. Moglo bi se pretpostaviti prema onome pismu sul-

⁸²) Begovinom se naziva i teren sjeverno od nekropole zahvatajući i lokalitet Pavlovinu, gdje je bio, po svoj prilici, ljetnikovac gospodara Borča, koji je podigao knez Pavle. Taj sav teren ograničen je sa iztoka putem, što vodi od Varoššta k sjeveru prema Vučijoj Glavi, skrećući ispod nje k zapadu, gdje se sastaje s bezimenim potočićem, koji ograničava Begovinu sa zapadne strane.

⁸³) Braila Tezalovića vidimo vrlo rano na dvoru Pavlovića. Vidimo ga sa svećenikom bosanske crkve Tumrlićem u Pavlovoj pratnji za vrijeme njegove pogibije 1415. (Klaić, Poviest Bosne, str. 254). Kasnije vidimo i njega i braću mu Bogišu i Vukosava na Radosavljevom dvoru, što svakako svjedoči o nekim bližim odnosima (Mikl. str. 544).

⁸⁴) Čorović: Poklon Talocija Zem. m. u Sarajevu, Gl. Z. m. 1905., str. 228—229. Konvertiti kasnijih vremena nisu zadržavali svoje kršćansko prezime, kao ranije.

⁸⁵) Čorović: Nav. djelo, str. 556.

⁸⁶) Dinić, nav. djelo, str. 250, napom. 35. Inače se Petar kao vojvoda, odnosno gospodar Borča spominje zadnji put još 4. veljače 1463. (Truhelka: Dubrovačke viesti o godini 1463., Gl. Z. m. 1910., str. 10).

⁸⁷) Mikl. Monum 557.

⁸⁸) To bi navodno bio Mehmedpaša Kukavica rodnom od Foče, koji je bio bosanskim vezirima u 1752. god. (Skarić: Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937. g., str. 124). Ovoga Kukavicu spominje i Slijepčević u svom članku »Staro groblje po Gacku«, Gl. Z. m. 1928., str. 60.

tana Mehmeda, što ga je uputio Dubrovčanima 8. srpnja 1474., da mu se izplati dohodak Pavlovića⁹⁹⁾, da je 1463. bio u rukama Turaka samo jedan Pavlović (od glavnog roda). U pismu se veli: „4 ωΑΚΟΛΕ Ε ΧΜΡΩ Π4ΒΛΟΒΗΙC ΠΟΜΝΟΓΟ Ε ωΔ ΕΑΗΝΝ4ΔΕCΕΤΕ ΓΟΔΗΝ“ ili „Κ4ΙΚΟ Ε ΧΜΡΕΛ Π4ΒΛΟΒΗΙC“, iz čega se jasno vidi, da je govor o jednome, a to je onaj ubijeni. To bi bio ujedno i dokaz, da je sultan posjekao samo jednog Pavlovića, kako je to i Čorović iznio po svojim podacima.

Pavlovići nisu bili ni dobri političari ni ratoborni ljudi. U tome su ih Kosače daleko nadmašile. Stoga je razumljivo, da su Pavlovići gurnuti silom prilika na krvavu političku pozornicu tadanje Bosne, olako primili turski protektorat. Vrlo je zanimljivo i nerazumljivo, zašto oni nisu za vrijeme neprijateljstava sa Kosačama napali njihovu zemlju sa sjevera, kad su za to imali izvrstno uporište na sedlu Jabuci sa svojim dobro utvrđenim gradom Zvečajem, na ušću Prače, odakle su mogli u jednom naletu zauzeti Goražde i oslanjajući se i na svoju bazu u Ustikolini i eventualno Bistrici, napredovati na Foču. Je li tu igrala ulogu manja pokretljivost Pavlovića, njihova neborbenost, neodlučnost, srodnički odnosi ili uticaji Turaka, teško je reći. Izgleda, da je bilo svega po malo. Pavlovići su se dali lako zaplesti u Sandaljeve mreže i tako je Pavle Radinović izgubio glavu, a ubrzo za njim sin mu Petar. Sandalj se nosio mišlju, čini se, da poubija sve Pavloviće, no Radoslav mu je doskočio, uzevši turski protektorat. Ustupivši vjerovatno za to Turcima svoje gradove Vrhbosnu i Hodidid ogradio se s te strane i od bosanskog, tj. svog vlastitog kralja, no to je kasnije skupo plaćeno. Iako neratoborni, znali su se Pavlovići na drugi način boriti protiv svojih neprijatelja. Radoslav je, pritjeran u škripac, branio se kao divlja zvijer u životnoj opasnosti. Ni od čega nije prezao i izišao je gotovo pobjednikom.

Čini se, da su gospodari Borča voljeli više da se bave trgovinom i unapređenjem zemlje nego politikom. Oni su znali, da u toku stoljeća očuvaju svoju teritoriju od ratnih pustošenja. Zato u njoj i nalazimo mnogo očuvanih uspomena na srednji vijek pa čak i u živim ljudima i imenima sela: Oprašići, Brankovići, Kopjevići, Dujmovići, Dragoševići, Čeljadinići i dr. Nemamo podataka o ekonomskom radu Pavlovića, ali iz jedne bilješke Jirečeka vidimo, da se Radoslav znao u kratko vrijeme naći u jednom i drugom kraju svoje zemlje, gdje su ga morali slijediti dubrovački poslanici. Pošto je to bilo proljetno i ljetno vrijeme, zaključujem, da se radilo o nadzoru gospodarskih radova u prvom redu¹⁰⁰⁾. Bile su poznate carinarnice Pavlovića, pored vjerovatno i drugih, ona u Olovu, zatim glasinačka, kraj čuvene crkve, te boračka. One su zatvarale poznate i vrlo frekventirane trgovačke puteve i svakako donosile ogroman dohodak i onako bogatim gospodarima Borča.

Pavlovići su u svojoj zemlji spravljali i barut i bili u stanju da ga i izvoze, a vjerovatno su pravili i topove^{100a)}. U Bosni je inače taj posao bio već polovinom XV. vijeka na velikoj visini, dok su Dubrovčani naručivali kod Bosanaca izradu topova velikih kalibara^{100b)}. U vezi s barutom nije bez interesa da spomenemo i to, da sje-

⁹⁹⁾ Truhelka: Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, Gl. Z. m. 1911., str. 38—39.

¹⁰⁰⁾ Jireček, nav. djelo str. 38, napom. 115, veli da su poslanici dubrovački 1423. bili u travnju na Borču, 11. svibnja u Prači, 3. lipnja opet u Borču, 16. lipnja u Bistrici, u srpnju opet na Borču, a koncem toga mjeseca hoće Radoslav da putuje za Dobrun.

^{100a)} Dinić: Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susjednim zemljama (Glas S. K. A. CLXI (ćir.), str. 81—82).

^{100b)} Isto tamò.

verno od dobrunskog starog grada, pod Orlinom planinom, ima stara rudarska jama (pećinski kraj!), gdje su nekad — po pri čanju — Turci vadili salitru^{100c}). Držim iz toga da su se i Pavlovići svojevremeno snabdjevali salitrom u vlastitoj zemlji.

Pavlovići su voljeli gospodski život i sjaj na dvoru, lov, konje, muziku, oružje, što se vidi iz sastava njihovih povelja, brige Radoslavljeve oko adaptacije palače u Dobrovniku, veličine ruševina Borča i po reljefima na stećcima nekropole. Imali su svoje svirače i glumce¹⁰¹). Svoj dvor znali su nazivati i »slavni dvor gospodstva u Borču«. Od vremena Radoslava, koji ga je podigao do velikog sjaja, Borač se često spominje, ali samo kao mjesto, gdje se izdaju povelje¹⁰²).

Pavlovići su bili i pobožni ljudi, o čemu nam svjedoče uvodi u njihove povelje, akoprem su oni često pisani po izvjestnoj šablioni, zakletve u poveljama, stalno prisutstvo svećenika na njihovom dvoru i ruševine dosta velike crkve na Borču. Pored toga u njihovoj zemlji bilo je više crkava od kojih su bile najpoznatije ona u Dobrunu, zatim glasinačka, koja se često spominje u dubrovačkim ispravama (ecclesia in Glasinac ili de Glasinac) u vezi s carinarnicom, zatim pračanska i ona u selu Brdu kod Pala. Možemo ovdje spomenuti i sarajevsku staru crkvu, za koju sam dokazao na drugom mjestu, da datira još iz srednjeg vijeka¹⁰³). Od svih tih crkava, očuvana je samo dobrunska i sarajevska. Dobrunska je sačuvala slikarija, među njima i portret vjerovatno kralja bosanskog Tvrtka I.

O grbu Pavlovića govorio je Truhelka u dva navrata: u Wiss. Mitt. 1895., u članku Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters, str. 413, a zatim u istoj ediciji od 1896. u članku Slavische Inschriften in Bosnien str. 344.—345. Čini se, da po dosada poznatim podacima Pavlovići nisu imali porodični grb u smislu zapadnih običaja i da je slika (oznaka, znamenje) na pečatu, koju su u ostalom mienjali od vremena do vremena, bila samo njihov znak razpoznavanja, odnosno vjerodostojnosti pisama i akata. Truhelka veli u prvom članku, kako je porodica Pavlovića jedina ostavila nekoliko pečata sa otiskom, koji se nije mienjao, ali u članku od 1896. veli, da je Radoslav Pavlović imao 1421. na pečatu otisnut portal s jednom kulom, 1432. (u travnju) portal s tri kule, a iste godine u listopadu isti otisak s dodatkom prislonjenih ljestava o portal. Truhelka zatim dodaje još grbu Pavlovića kacigu s kotačem, koji on naziva Steuerrad. Držim prema tome, da Pavlovići nisu imali porodični plemićki grb po primjeru zapadnog plemstva. Zanimljivo je po ovome pitanju, da je Radoslav trošio na svoj grb, postavljen na palači u Dobrovniku skupocjeni ultramarin (Truhelka: Osvrt na sredovj. kulturne spomen. Bosne, Gl. Z. m. 1914., str. 229.), a taj vidimo i u grbu Kosača: »s' zlamen'jem' od' plemeniteh' od' zamorijac« (Lilek: Riznica porodice »Hranići«, Gl. Z. m. 1889., II., str. 1.).

^{100c}) Odveo me do nje stari Pavle Veselinović iz Staniševca, koga sam spomenuo u mojoj studiji o Dobrunu. (Vidi u ovome Glasniku).

¹⁰¹) Truhelka, nav. djelo II., str. 324—325 i Gl. Z. m. 1910., str. 10; Jireček — Radonić: Istorija Srba (ćir.), IV., str. 58.

¹⁰²) Poslije 1244. spominje se Borač istom 1405., kao mjesto zadržavanja Dubrovčanina Nikole Zore, protovestijara, zatim 1415. kao Pavlov grad, 1421. spominje se neki trgovac Subtus Boraz (sve kod Jirečeka, nav. djelo, str. 81). U vezi s trgovinom spominje se Borač 1425. godine. (Dinić: Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina — Jugosl. istor. časopis III. (1937.), str. 127.). Od godine 1420.—1454. spominje se često Borač na poveljama (Mikl. Monum. str. 310, 312, 314, 325, 376, 399, 405, 472; Pucić I., 106, II. 93, 111, 113). Vjerovatno, da se pod našim Borčem dogodilo ono razbojstvo, što ga je 1372. god. izvršio bosanski vlastelin Stiepković nad nekim Dubrovčaninom (Jireček—Radonić, Istorija Srba III., str. 48).

¹⁰³) Mazalić: Sv. Đorđe na starim ikonama, Gl. Z. m. 1935., str. 51—53.

Grad Borač je propao 1463. godine zajedno s bosanskim kraljevstvom. Već iduće godine traži Eša-beg od dubrovčana dohodak, što su ga davali Pavlovićima, a dvije godine kasnije, 1466., njegov sin Čelebija naziva se gospodarem Pavlovića zemlje¹⁰⁴). Sam grad Turci nisu držali nego su ga popalili i srušili gotovo do temelja. To zaključujem po tome, što se Borač poslije 1463. više ne spominje kao grad ili dvor, ali nam je za to još sigurniji dokaz, što na gradu ili pod njim, u neposrednoj blizini nema starog muslimanskog groblja, kao što se to obično vidi kod onih gradova, koje su Turci poslije propasti bosanske samostalnosti držali, a danas su u ruševinama kao: Dobrun, Hodidid, Višegrad, Samobor, Dubravnik i dr. Današnja muslimanska novija groblja nalaze se jedno pola sata hoda udaljena od ruševina Borča: jedno na lokalitetu, zvanom Kuleta, a drugo na lijevoj strani rijeke Prače, nasuprot glavne stanice žičane željeznice rudnika Kukavica.

Boračko podgrađe — Sub Boraz, Subtus Boraz, Sotto Boraz — još je koju godinu životarilo. Izgleda, da je u njemu bila dosta jaka dubrovačka kolonija s većim magazinima za istovar robe. Dubrovačka općina nalaže svojim trgovcima (1435.) da svu robu, namijenjenu za Srebrenicu i Zvornik, istovare u Borču i čekaju, dok se ne stišaju srbske carinske raspre¹⁰⁵). Zadnji put spominje se boračko podgrađe 1470. U jednom dokumentu dubrovačke arhive imenuju se Radoje Radihnić i Radašin Grbešić »ambo de Rogatiza de Sub Boraz«¹⁰⁶). Podgrađe je vjerovatno još koji decenij vegetiralo.

Ime Borač sretamo i kasnije. Turci su po osvojenju Bosne zadržali zemlje Pavlovića (maticu) kao administrativnu jedinicu, nahiju, pod imenom Pavle. U njoj se spominju i ranije, srednjevjekovne župe: Borač, Dobrun, Višegrad, Hrtar, Brodar, Vrtar, Olovci, Studena i Osat¹⁰⁷). U tim župama bilo je spahijskih timara. I u boračkoj župi ih sretamo u znatnom broju, no nijedan od tih nije u neposrednoj blizini ruševina bivšeg grada Borča¹⁰⁸). Nije li i to potvrda da su zemlje oko grada ostale u rukama nekih rodova Pavlovića, dabome islamizovanih?

Još da spomenemo jednu stvar, koja ima veze s našom studijom. U vrijeme kad je Kuripešić prolazio ovim krajem 1530., čuo je od naroda iz okoline Lađevine da Hrvati i Bosanci pjevaju junačke pjesme o nekom vitezu, koji je bio svojevremeno u službi Radoslava Pavlovića¹⁰⁹). Na njega ćemo se još kasnije osvrnuti.

Ako uzmemo u obzir porodicu gospodara Borča u vrijeme Radoslava Pavlovića i njegovih nasljednika te bliži i dalji rod, čiji su članovi bili stalno na dvoru, zatim dvorsko osoblje iz redova plemstva i njegovu eventualnu obitelj i gradsku stražu s njezinim zapovjednicima i obitelji, poslugu i t. d., možemo uzeti, da je redovno boravilo na ovome velikom dvoru najmanje dvjesto do trista osoba, a kad

¹⁰⁴) Ćorović: Historija Bosne, str. 556.

¹⁰⁵) Jireček, nav. delo, str. 81.

¹⁰⁶) Dinić, nav. delo, str. 240, napom. 8.

¹⁰⁷) Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1711. god., Gl. Z. m. 1930., str. 6.

¹⁰⁸) Isto tamo, str. 22—34; najbliži timar gradu je selo Suri, odnosno po Skariću današnji Surovi (str. 26), sjeverno od ruševina grada, 2 km. zračne linije. Moram napomenuti, da ima lokalitet Surovi i sjevero-istočno od ruševina Zvečaja (1 km. udaljen), s desne strane ušća Prače (seoska obć. Brda). Jednako je udaljen kao Surovi i timar Crni-Vrh, sjevero-zapadno od ruševina Borča.

¹⁰⁹) Kuripešić, nav. djelo ili Jagić: Grada za slovinsku narodnu poeziju (Rad XXXVII, 114). Kuripešić pod datumom od 15. rujna, govoreći o nadgrobnom kamenu na Lađevini i spomenuvši Radoslava Pavlovića i njegovog vjernog slugu, veli za potonjeg: »von welchs ritterlichen thaten, die Bosner und Crabater noch vil lieder singen«.

vidimo kasnije samo njegovo prostranstvo, neće nas taj broj ni malo začuditi pa da ga i uvećamo. Razumljivo je radi toga, da je i Boračko podgrade sigurno bilo jako naselje, s većim brojem trgovaca, koji su grad i okolinu morali snabdijevati.

Kad su Jablanići, odnosno gospodari Borča, došli u njegov posjed, ništa se ne zna, ali kako se njihov posjed razvijao bez velikih trzavica u toku svoje i bosanske povijesti, moglo bi se pretpostaviti, da je Borač iz velike davnine bio u rukama iste porodice. Nema opet ni sumnje, da su dosta mirnom razvitku zemlje i njenom očuvanju od ratnih pustošenja, pored elastične politike, u mnogom pomogli duboki klanci i teško prohodno gorje, koje se bilo sa svih strana države Pavlovića savilo oko centralnog diela zemlje. S koje god strane podemo u tu zemlju, bilo sa sjevera bilo s juga, istoka ili zapada, udarit' ćemo na teške puteve. Još i danas! Kako je taj put izgledao od izтока, opisuje nam ga Zeno u svom putopisu, pri povratku iz Carigrada. U datumu od 19. studenog 1550. veli, kako su izbili na Drinu — široku i vrlo brzu — kako su je prešli barkom za tri sata (dosta velika pratnja s konjima) i kako su se počeli penjati uz vrlo visoku stjenovitu planinu, teškog uzpona i silaza, te su tako cio dan penjali se i silazili po brdima, stjenovitim i izpresiecanim, najvećim, što su ih do tada na putu imali: »et cominciamo montar una montagna molto alta, de grande ascasa, rata et de faticosa discesa, acuta, et cosi tutto il giorno montamo et dismantamo altissimi monti, fangosi et sassosi, più difficili, che in tutto il viaggio trovati habbiamo«¹¹⁰). Trebalo je 24 sata puta na konjima, da stignu s Drine preko Semeća do Rogatice (Celebi Bazar).

II. ARHITEKTURA

1. Mjesto i obći položaj grada

Za podizanje utvrđenih gradova i plemićkih dvorova tražio se u srednjem vijeku, kako smo već napried rekli, takav položaj, gdje bi sama priroda pružala najveći zaklon. To su bili u brdovitoj Bosni i uobće u planinskim krajevima obično teško pristupačni grebeni i voda. Ako se to dvoje moglo združiti, bio bi idealan položaj, zato se i tražilo u prvom redu za podizanje grada ili dvora mjesto na sastavcima dviju rieka, jer je tu redovno teren erozijom pretvoren u izpresiecanu kosu ili greben, koji se često sunovrat spuštao k vodi koja ga je plakala s tri strane (Stari Grad na sastavcima obiju Miljacki, Dubravnik kod Kopošića i dr.) i pored zapreke u fortifikacionom smislu služila u mirno vrijeme i za posluhu (pranje, piće itd.). Ako nije bilo takvog mjesta, tražila se zgodna okuka rieke, jer je i tu sama priroda pružala sličnu korist (Vranduk, Dobrun, Borač i dr.). Ako su se dogodile dvije riečne okuke jedna pored druge, morale su se obe utvrditi, kao što je slučaj kod Dobruna i našeg grada. Ako nije bilo gore navedenih, prirodnih položaja, upotrebio se svaki teško pristupačan dio zemljišta (Gradac kod Hadžića — Sarajevo, Grad na Vrelu Miljacke itd.). U svakom slučaju mislilo se i na vodu za piće.

Kod Borča izkorišćena je dvostruka okuka. Isti slučaj je i kod dobrunskog grada. To do danas nije bilo poznato. Oba grada, i onaj na Borču i dobrunski sastoje se pored dvora i od utvrda, koje su zahtijevali interesi odbrane, a one se nalaze u stjenovitom terenu obiju riečnih okuka tj. utvrde se nalaze i na desnoj i

¹¹⁰) Matković: Dva talijanska putopisa, Starine X., str. 243—244.

GRAD BORAC

sa okolinom

MJERILO:

0 100 200 300 400 500

1:10,000 Borač. Topografska karta sa okolinom. Radi bolje preglednosti tlocrt grada je obzirom na mjerilo nešto povećan.

U Boraču jedan kršni usnačava usamljen stečak, dva križića skupinu stečaka.

lievoj strani rijeke. Bilo bi svakako opasno i u srednjem vijeku, prepustiti neprijatelju da se u slučaju neprijateljstva ugnijezdi na drugoj okuci, pa bila ona i neznatnija po svojoj fortifikacionoj važnosti.

Uzvodno od željezničke stanice Mesići-Rogatica pa sve do Renovice prolazi rijeka Prača kroz dubok, uzan defile, stvarajući veće i manje okuke. Ima ih više, i u svakoj se nalazi neki strm greben ili kosa, čije strane, okrenute rijeci, čine vertikalne zidove, visoke stotinama metara. Jednu od tih okuka, dvostruku, naročito pogodnu za podizanje grada radi isprekidanog, stjenovitog terena, koji ona zatvara, izabrali su djedovi Pavlovića, da podignu dvor. Izbor na to mjesto pao je ne samo radi njegovog utvrđenog položaja po prirodi, već i radi njegovog gotovo centralnog položaja, obzirom na maticu njihove državine, upotpunjenog za ono vrijeme vrlo jakom mrežom saobraćajnica.

Okuka i kosa, na kojoj se imao podići dvor, odnosno grad, nalazi se od gore spomenute željezničke stanice nešto preko hiljadu i po metara zapadno, uzimajući tu udaljenost za najvišu kotu grada (kota 1735). Ta kota nalazi se u sredini kose, koja polovi oštri kut, što ga tu čini prva okuka. Od rijeke proteže se kosa u pravoj liniji do spomenute kote, gdje se lomi i skreće jugo-istoku do kote 667, odakle se opet okreće k sjeveru prema selu Varošištu i dalje. Južna padina kose prema rijeci, između obe spomenute kote, pored velike strmenitosti sva je ispresjecana uzkim i ostrim grebenima, koji se često u obliku zidova spuštaju k vodi. Sjeverna padina nešto je pitomija u tom pogledu, ali su i na njoj dva vrlo visoka i duga grebena, odlično iskorišćena za odbranu grada. Vrh kose, gdje se dohvataju obe padine nad samim tunelom željezničke pruge, gotovo je gola stiena, ponegdje i okomitih zidova, dižući se od vode do 200 metara u vis (kota 720). Tu i počinju ruševine grada i protežu se spomenutom kosom na kotu 735, a od ove na kotu 667 (sl. 1). Prema tome grad je zauzimao po dužini ogroman prostor od skoro tri četvrtine kilometra. Pa i više. Kosa, po kojoj se grad protezao, prekinuta je presedlinama na dva mjesta: na polovini dužine od rijeke do kote 735, na mjestu gdje počinje Veliki Do (sl. 1), i na polovini puta između spomenute kote i kote 667. Tako su te presedline bile razlog, da se grad podijeli u tri diela. Štaviše, one nam pokazuju i razvoj grada u tri etape. Četvrti dio grada nalazio se sjeverno u susjednoj okuci s desne strane rijeke na vratolomnom stjenjaku, koji se u vidu testere sa četiri ogromna zuba ruši u rijeku. Za razliku od Varoške Gradine, kako okolno stanovništvo naziva ruševine grada na lievoj strani rijeke po selu Varošištu, ovaj dio grada zove se Dolovska Gradina po selu Dolovi, koje se nalazi na kosi povrh njega, zapadno jedno dva kilometra zračne linije.

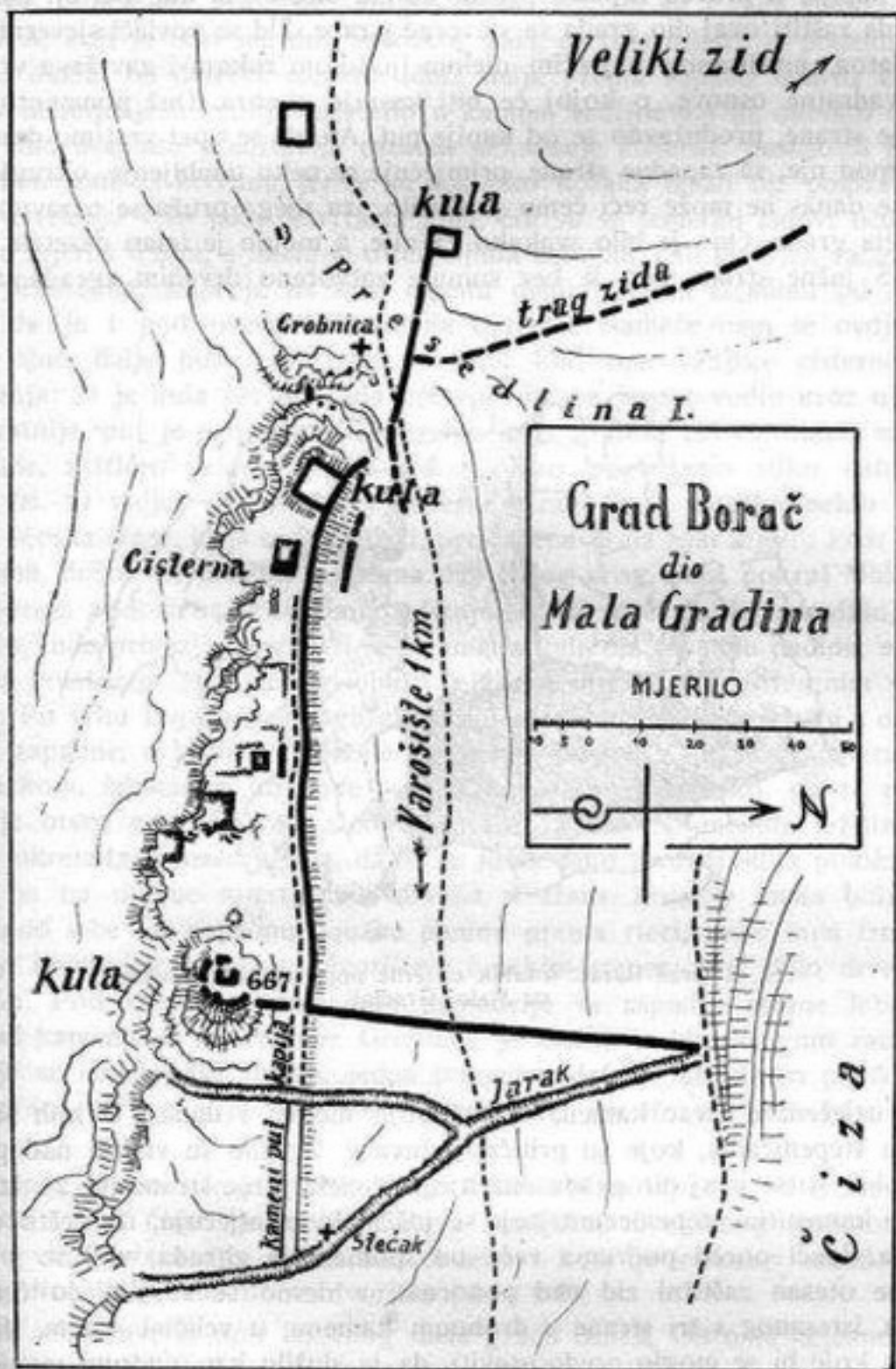
Grad nije u početku bio zamišljen na ovalikom prostoru. On se razvijao postepeno, a taj razvoj mogao je trajati decenijama pa i više nego jedno stoljeće. Uzimajući u obzir sve principe, po kojima su u srednjem vijeku podizani manji i veći gradovi i dvorovi, prije pojave vatrenog oružja i prije razvijenog načina života vlastele, možemo uzeti kao sigurno, da je borački grad zauzimao najprije onaj dio kose, koji se proteže od rijeke do prve presedline (sl. 1 i 10). Kasnije izgrađen je onaj dio, što se pruža od te presedline do kote 735, a kad se ovaj u svom razvoju počeo spuštati niz svoju jugo-istočnu padinu, osjetila se potreba da se izgradi radi njegove zaštite i treći dio, onaj po kosi u pravcu kote 667. Pošto je baš na toj koti u vrijeme, kad je Borač konačno došao do svog punog razvoja, bio glavni ulaz, mi ćemo i radi boljeg pregleda početi odatle opis grada.

2. Mala Gradina¹¹¹⁾

Put, koji je dolazio od današnjeg Varošišta, širine oko 3 m i koji se do danas sačuvao, penjao se pred samim ulazom u grad lagano uz kotu 667. Ovaj komadić puta pri uzponu ne razpoznaje se više, pa ni njegova trasa, jer je utonula u zemlju, sve dok ne stigne do prvog jarka, koji je bio tuda izkopan i premošćen. Jarak je bio širok i dubok oko 3 m. Danas je obrušen. On je presiecao celu sjeverno-istočnu stranu brežuljka i završavao se na dnu gradskog zida, koji se od donžonkule spušta niz brežuljak u pravcu sjevera (sl. 2). Desno, niže mjesta gdje je jarak bio premošćen, vidi se do pola utonuo stećak. Od spomenutog jarka u pravcu gradske kapije vodio je put, usječen u kamen, dugačak 30 m, a širok oko 3 m. On se očuvao do danas, a završavao je jarkom. Ovaj drugi jarak presiecao je brežuljak celom istočnom stranom, bio je mjestimično usječen u stieniu i spajao se na svom sjevernom kraju s prvim jarkom. I preko njega morao je biti prebačen most. Ležišta za grede oba mosta ne poznaju se više. Odavde do gradske kapije put je bio podzidan, a vjerovatno je po tom podzidu bio podignut i manji zid radi sigurnosti prolaznika. Od ulazne kapije nema više ni traga. Na njezinom mjestu je ogromna gomila ruševina. Kapija se nalazila u zidu, što je branio ulaz u grad, odmah izpod kule, koja je opet štitila kapiju. Čelni zid, koji smo gore spomenuli, spuštao se niz brežuljak, prema sjeveru, u dužinu oko 70 m, završavajući na jednom strmijem dielu terena poviše lokaliteta, zvanog Čiza (sl. 2). Taj zid mogao je biti visok 6—8 m. Debeo je 1,10 m. Na samom vršku brežuljka dizala se kula, čiji temelj je bio vjerovatno nepravilan četverokut, dielom prirodna tvorevina od stienja, dielom podignut ljudskom rukom. U temelju te kule bila je prosto presvuđena cisterna, koja se donekle očuvala kao i cilindričan otvor, promjera od 60 cm, kroz koji se zahvatala voda (sl. 3). Dalje od temelja, u vis, kula je vjerovatno bila okrugla. Imala je obujam oko 30 metara, te prema tome mogla je imati i znatnu visinu. Do nedavno bio je njen donji dio očuvan, no »kopači zlata« oborili su ga lagumom do temelja. Njezin ostatak predstavlja danas kota 667, a hrpa ruševina i kapijski zid, u koliko

¹¹¹⁾ Sve terenske radove pri ovoj studiji izveo sam sâm u toku od 30 efektivnih dana rada. Pri izradi osnove služio sam se kompasom i metrom. Pregled okoline izradio sam na temelju sekcije bečke Spec. karte 1:75.000 i Katastrske karte za B. i H. 1:6.250. Obe karte manjkave su, jer godinama nisu reambulirane i imaju i inače grešaka. Tako Dolovska Gradina nije uobće označena, staro groblje na Policama, više nje, isto tako. Crna Stijena (+879) — matica Dolovske Gradine — ne zove se tako, već Crni Kamen, brdo Suvori (triangulaciona tačka 818), njemu na suprot, na lijevoj strani rieke zove se Surovi, imena manjih lokaliteta, kao Varošište, Begovina, Radjevići, Ostrvica, nisu sasvim tačno lokalizirana. Isto tako udaljenost kote 667 (Mala Gradina) od kote 735 (Velika Gradina) svakako je pogrešno postavljena, jer ona iznosi oko 350 m., a ne 500, kako je to na ohe karte bečkog vojno-geografskog zavoda uneseno, naime na katastarskoj i na specijalnoj, koja je prema onoj izvedena. Već prema veličini osnove grada na Maloj Gradini (sl. 1) i njezinog nastavka prema koti 735, koje sam višekratno premjerio, vidi se, da ta udaljenost ne može biti veća od 350 m. Vrelo dobre vode izpod Varošišta nije uobće uneseno itd. Služio sam se i sekcijama karte Vojno-geografskog zavoda u Beogradu 1:100.000 i 1:200.000 koje su rađene prema bečkim. I pored brižljivog rada naći će se možda u snimcima osnove po koja greška, koja neće imati bitnog značaja. Terenske neravnine u slikama osnove grada označene su samo od oka, radi lakšeg pregleda. Kopanja nisam vršio, jer su za to potrebna druga materijalna sredstva, nego ona, kojima sam ja razpolagao, ali bi se kopanjem osnova grada vjerovatno mogla upotpuniti, naročito odkrivanjem temelja manjih zgrada, koji su meni mogli izbjeći iz vida radi toga, što su pokriveni ruševinom ili zarasli u gusto grmlje. Fotografiranja nisam vršio, jer fotografije radi svoje perspektive često ne pokazuju ono što živo oko vidi, a prirodne sienke ukazuju se na njima kao pukotine. Skice i crteži su moji.

ga još ima, majdan kamena, gdje seosko stanovništvo uzima materijal za gradnju zgrada. I kula i kapijski zid sa svih svojih sedamdeset metara dužine baš su radi

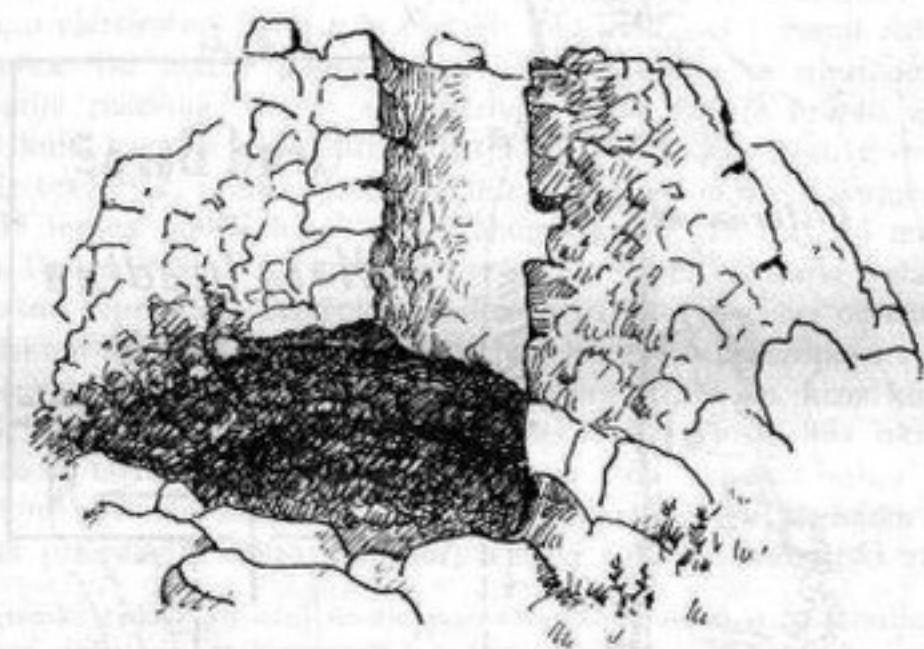

Sl. 2. Grad Borač: tlocrt građevina na Maloj Gradini.

soga i nestali gotovo iz vida. U zidu, kraj nekadanje kapije, odmah do kule nalazi se pri ražčišćavanju kamena dosta kosti, rbina zemljanog posuda i prilično troske

u malteru. Raskopavajući na tom mjestu zid našao je u njemu težak Danilo Obradović ozidanu skrivnicu, pokrivenu kamenitom pločom. Ona je imala oblik sandučeta, dugog oko 50 cm, a širokog oko 40. Bila je navodno prazna.

Od kapije, u pravcu zapada, pružao se zid oko 90 m dug (sl. 2). On je imao zadatak, da zaštiti ovaj dio grada sa sjeverne strane. Zid se povlači sjevernim rubom uzkog platoa, nivelisanog najvećim dielom ljudskom rukom i završava vrlo jakom kulom kvadratne osnove, o kojoj će biti kasnije govora. Duž pomenutog zida, s unutrašnje strane, produžavao se od kapije put. Ali, da se opet vratimo donžon kuli. Odmah izpod nje, sa zapadne strane, primjećuje se neko udubljenje, okrugle osnove, za koje se danas ne može reći čemu je služilo. Iza njega pruža se neravno dvorište ovoga diela grada. Ono je bilo svakako ravnije, a moglo je imati desetak metara u kvadrat. S južne strane bilo je bez sumnje zatvoreno drvenim zgradama, čiji se

Sl. 3. Grad Borač: ostatak cisterne pod kapijskom kulom na Maloj Gradini.

podrumi, usječeni u živac kamen, vide dobrim dielom i danas. U njih se silazilo kamenitim stepenicama, koje su prilično očuvane. Zgrade su visjele nad ponorom, koji je uobće štitio ovaj dio grada duž njegove ciele južne strane (sl. 2). Iz dvorišta uzlazilo se kamenitim stepenicama, koje se još malo primjećuju, na nešto uzvišeniji dio terena. Idući pored podruma veće od spomenutih zgrada, vidi se s lieva od žive stiene otesan zaštitni zid nad ponorom, a desno se silazilo do četvrtastog udubljenja, istesanog s tri strane u drobnom kamenu, u veličini 4:4 m, dubine do 1.50 m, za koje bi se moglo pretpostaviti, da je služilo kao podrum manje zgrade ili kao cisterna. Prvobitno je ova rupa služila kao krečana, a tek kasnije izkorišćena je u druge svrhe. Krečane su morale biti u blizini mjesta, gdje se podižu zidovi. Kako je teren izvan zidova vrlo strm, to su one morale biti izkopane unutar zidova, gdje je teren ravniji i gdje je kreč bio, tako reći, na dohvat majstorima. Sa sjeverne strane bila je spomenuta udubina zatvorena zidom, debljine do 50 cm. On je još

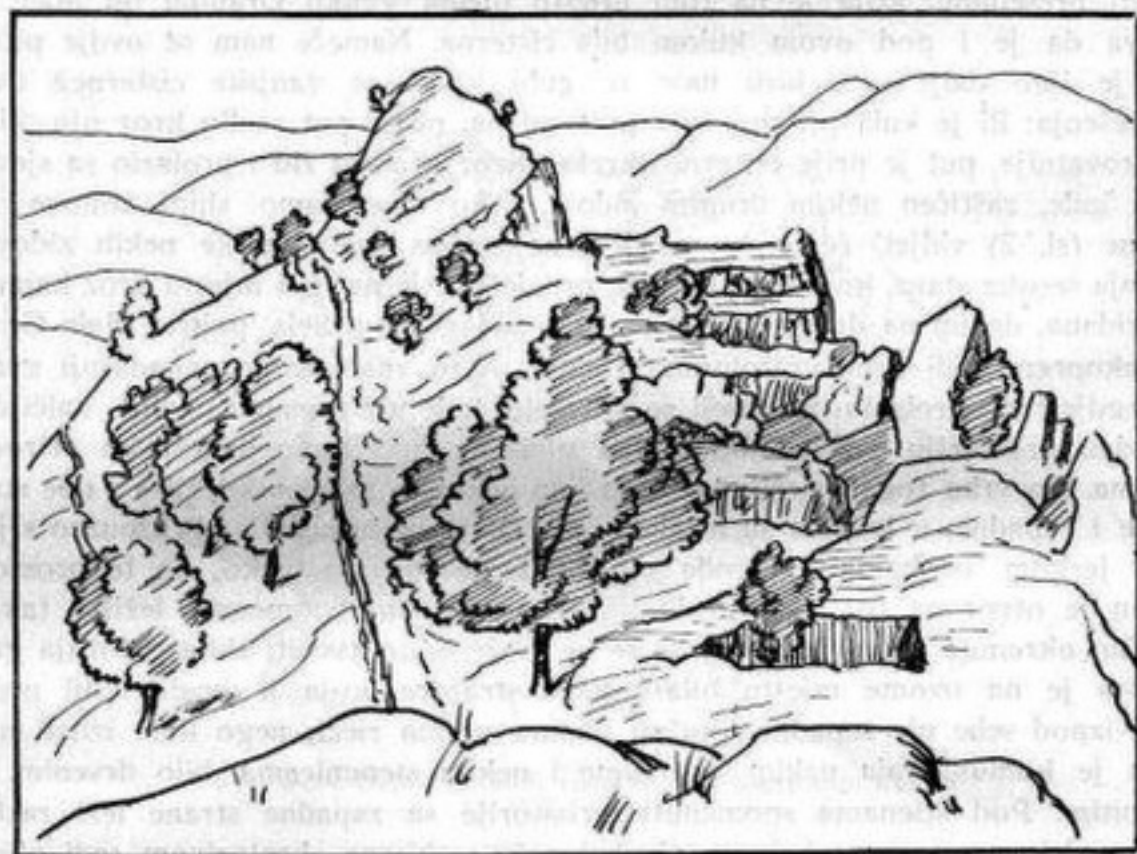
očuvan. Četiri metra udaljen od njega prema sjeveru nalazi se ostatak jačeg zida, dugog 6 m. Inače u okolini spomenutog udubljenja zapaža se podzidavanje i nivelisanje terena te otesavanje stiena. Dvadeset koraka dalje prema zapadu vide se opet slične pojave na zemljištu. Moglo bi se reći, da su i tuda podizane drvene zgrade. Put, koji je išao sve duž gradskog zida, na tom mjestu je podzidan s južne strane na dužini od desetak metara. Idući dalje prema zapadu udariti ćemo opet na jedno udubljenje u zemlji, usječeno u kamen, veličine 6:4 m, duboko danas oko 1.50 m. Ono svakako predstavlja ostatak nekadanje cisterne, posluživši prije toga također kao jama za krečanu, jer se na nekoliko koraka iznad nje podizala na prirodnom uzvišenju vrlo jaka četvrtasta kula, čiji su se temeljni zidovi očuvali. Kula je iznutra mjerila 6:6 m, a imala je u temeljima debljinu 1.40 m. Njen zadatak je bio da štiti presedlinu, koja je na tom mjestu dielila Veliku Gradinu od Male. Ima tragova da je i pod ovom kulom bila cisterna. Nameće nam se ovdje pitanje: kuda je išao dalje put, koji nam se gubi kod one vanjske cisterne? Ostaju dva rješenja: ili je kula pri dnu bila presvođena, pa je put vodio kroz nju, ili, što je vjerovatnije, put je prije cisterne skretao kroz gradski zid i prolazio sa sjeverne strane kule, zaštićen nekim drugim zidom. Ako pogledamo sliku osnove Male Gradine (sl. 2) vidjet' ćemo tu sa sjeverne strane kule ostatke nekih zidova, a današnja seoska staza, koja tuda prolazi, prosječena je na tom mjestu kroz kamenjar i podzidana, dočim na drugim mjestima duž celog svog diela, pokraj Male Gradine nije, akoprem vodi kroz vratolomno stienje. A to znači da je nekadašnji gradski put negdje tuda prolazio. Spustivši se s temelja kule niz zapadnu padinu, naići ćemo na čudnu prostoriju nepravilnog oblika oivičenu tu i tamo pritesanim prirodnim stienama. Po vrhu toga prirodnoga zida ima nekoliko usječenih ležišta s obe strane, istočne i zapadne, u kojima su ležale grede. Da se ne bi neprijatelj uzpuzao s južne strane jarkom, izlokanim od vode — ma da je to vrlo teško, do te prostorije, razidan je otvor na toj strani zidom debelim 70 cm. Spomenuta ležišta tako su neobično okrenuta jedna drugima, da se ne može lako stvoriti slika položaja greda. Svakako je na ovome mjestu bila drvena stražara, koja je imala bolji pregled terena izpod sebe niz zapadnu i južnu padinu prema rieci, nego kula iznad nje, s kojom je komunicirala uzkim dvorištem i nekim stepenicama, bilo drvenim, bilo kamenitim. Pod stienama spomenute prostorije sa zapadne strane leži razbijen stećak nad kamenitom grobnicom. Grobnica je razbijena eksplozivom radi pljačke. Preko nje se izvalio dio stećka, jedna polovina, dok se drugi dio prilikom miniranja survao niz provaliju oko 200 metara niže, sve do u rieku, gdje se i sada nalazi.

Ako pogledamo s koje bilo kule, sa istočne ili sa zapadne, na cio teren ovoga čela grada, vidjet' ćemo jasno više dielova zemljišta, nivelisanog ljudskom rukom, koje se u vidu terasa diže jedno nad drugim i koje je svakako nekad služilo za podizanje drvenih zgrada ili za dvorišta (sl. 4 i 7).

Ovim smo završili opis istočnog diela grada Borča. On nosi uglavnom obrambene karakteristike i služio je u vojne svrhe. Njegovo je bilo, da primi prvi udarac neprijatelja. Položaj se mogao napadati samo s čela, gdje se mogao izvršiti i juriš, ali on je bio, kako smo vidjeli, dobro branjen. Napadač na ovaj dio grada sa sjeverne strane bio bi lišen svake osnove, jer bi napadač, pored vrlo strmog terena, upao u klopku (sl. 2). Bio bi naime tučen i s desne strane i s leđa sa Velike Gradine. Izgleda, da je pojačani učinak vatrenog oružja ili uobče njegov izum, bio razlogom, da se

podigne ili pojača ovaj dio boračkog grada. Možemo s pravom pretpostaviti da on nije ni dospio do svoje konačne izgradnje, jer je gotovo sigurno, da je onaj dugi zid, što se spuštao od kapijske kule k sjeveru, trebao da bude nastavljen dalje u zapadnom pravcu, da se negdje veže za Veliki Zid i tako zatvori s te strane svaki prilaz gradu i stvori sa ostalim zidovima jedan obor velike površine, prikladan na zapadnoj strani za izgradnju ljudskih i stočnih prebivališta (prisojna strana).

Prelazeći na opis glavnog grada s dvorem, valja nam najprije pogledati presedlinu, koja dieli ovaj dio grada od opisanog. Na slici 2 vidjet' ćemo, da je ta presedlina pregrađena zidom, dugim oko 35 m. On je na svaki način vezao zapadnu

Sl. 4. Grad Borač: pogled na terase Male Gradine sa njezine zapadne kule. Sprieda, desno, vidi se ostatak zapadne cisterne, a u pozadini čuvik s ruševinom kapijske kule.

kulu Male Gradine sa kulom na suprotnoj strani presedline. Bio je vrlo jak, ali njegovi ostatci pokazuju, da je na brzu ruku podignut. Kamen nije spojen malterom. Otud i debljina ove suhozidine iznosi 1,80 m. Mogao je biti visok do 8 m. Kula, koja se nalazi na njegovom zapadnom kraju, vrlo je solidna građevina, kao i one dvije što smo ih opisali. Ova kula morala je stajati ovdje i prije podizanja opisanog diela grada, uzevši u obzir principe tadanjeg podizanja gradova u Bosni. Ona je bila izturena stražara. Kasnije je ušla u obći obranbeni sistem grada Borča. Nije bila velika: 5:5,50 m, s debljinom zidova 1,10 m. Danas je sasvim u ruševini. Izpred nje, s istočne strane, od sredine onoga suhozida, jedva se još mogu naći tu i tamo

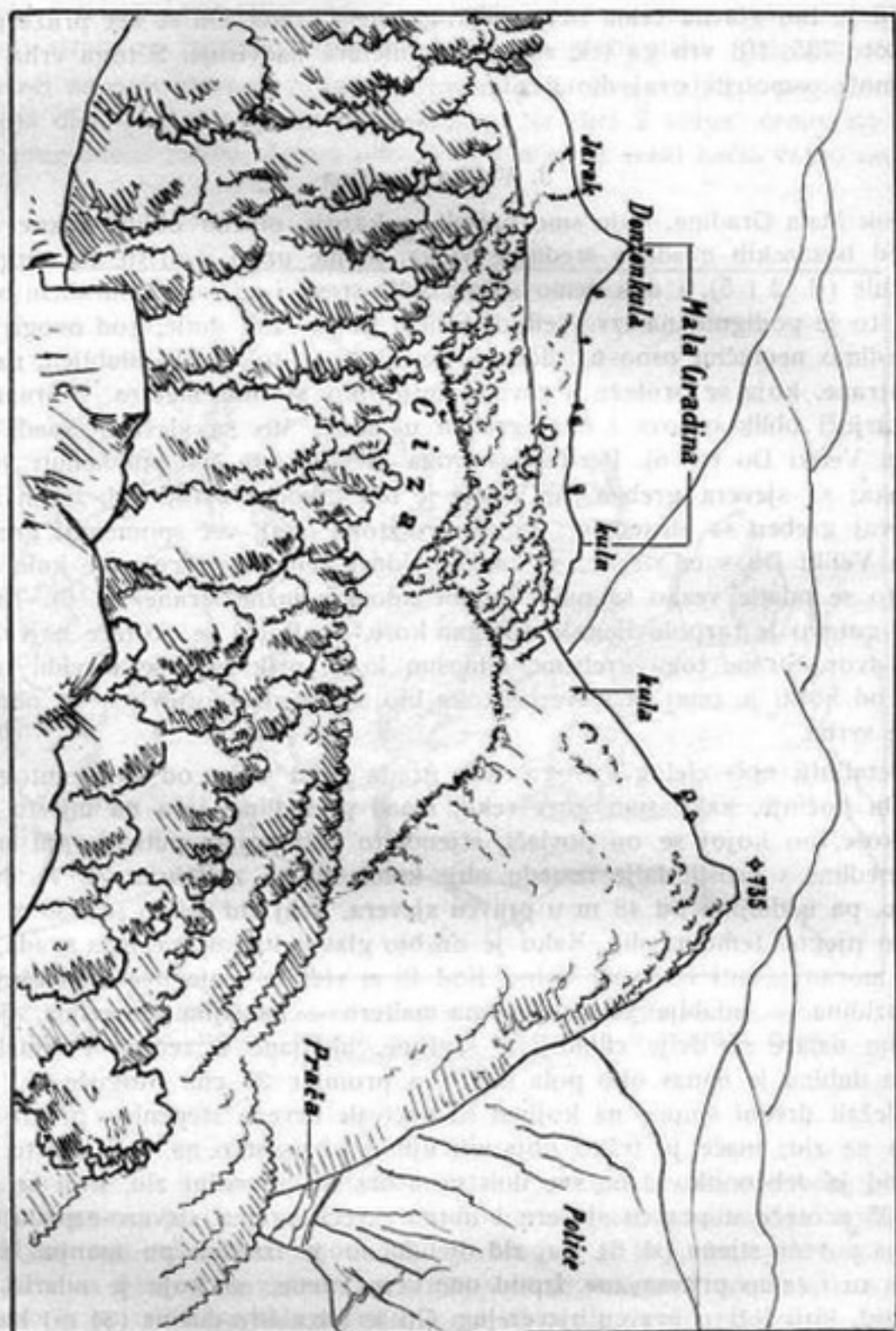
tragovi nekog zida, koji je vodio prema sjeveru. Tragovi se mogu pratiti do 100 metara udaljenosti. Možda se taj zid penjao dalje do početka zaštitnog zida na Velikoj Gradini, što bi bilo sasvim opravdano. Od spomenute kule, naime, u pravcu sjevero-zapada, na jedno 100 metara daljine, ali dosta visoko, počinje veliki gradski zid, koji je bio glavna čelna obrana ovoga diela grada. On se već pruža po visini same kote 735, čiji vrh ga tek za desetak metara nadvisuje. S toga vrha najbolje ćemo moći osmotriti ovaj dio grada.

3. Velika Gradina

Dok Mala Gradina, koju smo opisali, pokazuje običan oblik, kakav se često vidi kod bosanskih gradova srednjeg vieka, naime uzko dvorište ili obor između dvije kule (sl. 2 i 5), i dok ćemo sličan oblik sresti i na zapadnom dielu boračkog grada, što je podignut na tzv. Velikoj Stijeni (kota 720), dotle, kod ovoga glavnog diela vidimo neobičnu osnovu, sličnu krugu, koji je tu i tamo ulubljen, naročito s južne strane, koja se proteže u ravnoj liniji oko stotinu metara. Moramo uzeti, promatrajući oblik osnove i onaj greben u obzir, što sa sjevero-zapada zatvara lokalitet Veliki Do (sl. 6). Periferiju ovoga diela grada čini spomenuti veliki zid sa iztoka; sa sjevera greben, po kome je bio također manji zid, zatim zid, koji veže ovaj greben sa susjednim; sa sjeveroiztoka onaj, već spomenuti greben, što zatvara Veliki Do s te strane; sa zapada zidovi velike četverokutne kule i dielovi zida, što se odatle vezao sa onim dugim zidom s južne strane (sl. 6). Ta kružna osnova gotovo je razpolovljena grebenom kose, po kojoj se proteže najvažniji dio grada: dvor. Strane toga grebena, odnosno kose, prikazuju se u vidu terasastih obora, od kojih je onaj sa sjevero-istoka bio vjerovatno ostavljen za obrađivanje i druge svrhe.

Detalniji opis celoga ovoga diela grada početi ćemo od spomenutog velikog zida. On počinje, kako smo gore rekli, iznad presedline, i to na mjestu, gdje se teras kose, po kojoj se on povlači, stjenovito ruši prema putu, kojim smo došli do presedline i prošli dalje između obje kule, što je zaštićuju (sl. 7). Na svom početku, pa u duljinu od 48 m u pravcu sjevera, ovaj zid debeo je 3,30 m. Očuvan je samo njegov temeljni dio. Kako je on bio glavni štit ovoga diela grada, i Borča naravno, morao je biti i znatne visine. Kod 48 m vidi se s njegove unutrašnje strane neka ozidina — udubljenje s ostacima maltera — na čijim krajevima, sjevernom i južnom nalaze se dvije cilindrične šupljine, ukopane u zemlju i izmalterisane. Njihova dubina je danas oko pola metra, a promjer 25 cm. Moguće je, da su u njima ležali drveni stupci, na kojima su počivale drvene stepenice, preko kojih se penjalo na zid; inače je teško objasniti njihovo prisustvo na tom mjestu. Odavde dalje zid je debeo oko 2 m, sve dok ne udari na poprečni zid, koji se od vrha kote 735 proteže u pravcu sjevera i ubrzo skreće prema sjevero-zapadu, dok ne udari na poveću stienу (sl. 6). Taj zid djelimično je izrađen po manjim stienama, koje su tu i tamo pritesavane. Izpod one veće stiene, na koju je udario, vidi se drugi zid, koji leži u pravcu sjever-jug. On je blizu iste dužine (34 m) kao i ovaj gornji i zatvara s njim malo dvorište (sl. 6), koje se svojim sjevernim uglom oslanja na spomenutu stienу. Ona je okrenuta u pravcu zapada i prelazi u uzak stjenovit bešalј, koji se protegao u istom pravcu. Po stieni i po hrptu češlja nastavlja se do velikog zida, koji je ovde smanjio svoju debljinu na 1,10 m. Njegov kraj visi

nad ponorom, kojim se za jedno 20 m ispod probija Veliki Dô i Ljeskov Dô prema sjeveru (sl. 6), no taj prolaz bio je također dobro zatvoren visokim i jakim

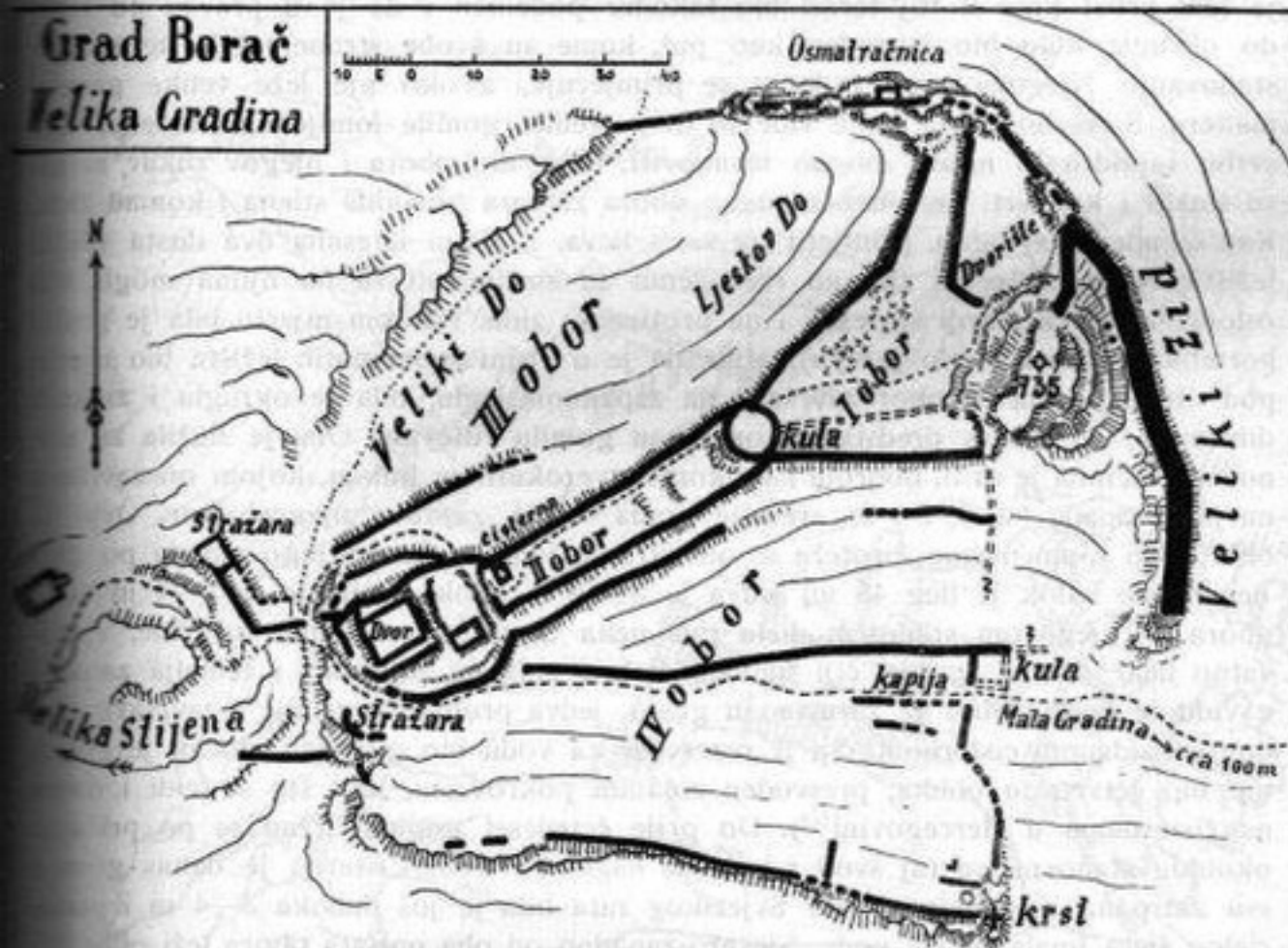

Sl. 5. Grad Borac: pogled s lokaliteta Carina na položaj grada. Velika Gradina s dvorcem i utvrđenje na Velikoj Stijeni zaklonjeni kotom 735. Desno u dnu rijeka sa željezničkom prugom.

zidom. Na onome zidu, što ga maloprije spomenusmo, čiji kraj visi nad ponorom, nalaze se temelji male osmatračnice, s koje je bio odličan izgled na rijeku i teren

sa sjeverne strane grada, na most i gradinu iznad njega. Osmatračnica je imala veličinu 2:3 m, sa debljinom zida od 70 cm. U njoj je nađeno dosta kamenih kugli veličine čovječje šake, iz čega zaključujemo, da je na njoj bio i bacač ili mali top. Od osmatračnice vratimo se natrag, pa ćemo sići u malo dvorište, u kom su nekad bile drvene zgrade za vojnike i koje leži dosta niže od zida, na kom se nalazi osmatračnica. Duž stiene, na kojoj je vrh kote 735, bio je usječen sa sjeverne strane prolaz za pješake — u ovom slučaju gradsku stražu (sl. 6). Tom stazom može se i danas silaziti, akoprem je dosta oštećena. Kako se s nje silazilo u dvorište, ne

Grad Borač Velika Gradina

Sl. 6. Grad Borač: tlocrt građevine na Velikoj Gradini.

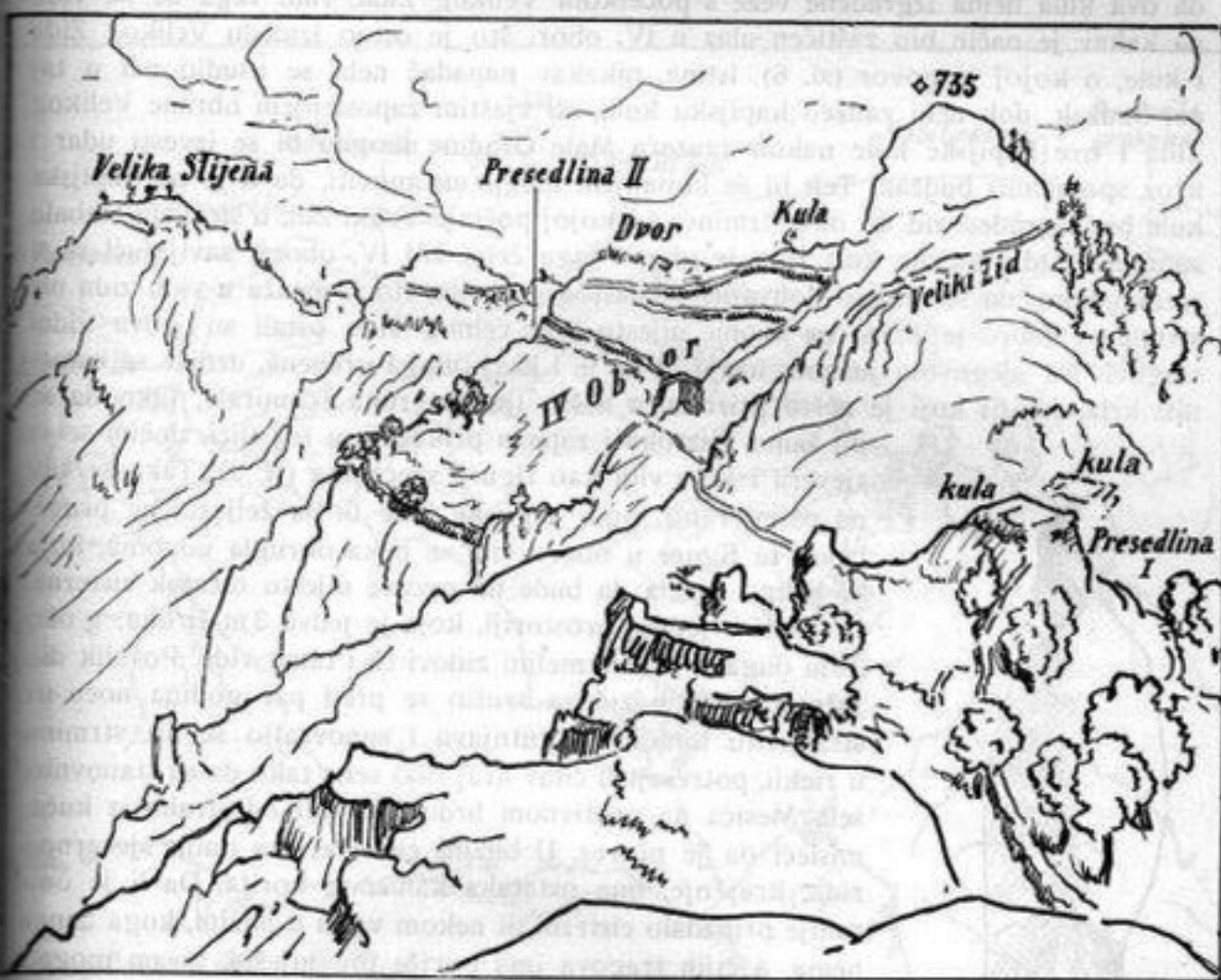
može se danas vidjeti. Dvorište ne leži u razini I. obora, nego je za oko 3 m više, tako da onaj zid, što ga opasuje sa zapada, a djelimično i onaj komadić s jugozapada, služe i kao podzidovi (sl. 6 i 9). Tako ovo malo dvorište predstavlja jednu od mnogih terasa na Borču. Danas vidimo, da je ono sa iztočne strane bilo ograđeno onim zidom, što se nalazi između kote 735 i velikog zida. Na mjestu, gdje se taj zid hvata kote, ima velika hrpa ruševine — najviše maltera — stoga moramo pretpostaviti, da je na tom mjestu ranije bila manja kula ili stražara (osmatračnica). Sam vrh stiene, koji predstavlja kotu, nema danas na sebi ništa, što bi nas podsjećalo na prošlost, ali je on mogao da odigra u nemirna vremena

srednjeg vieka važnu ulogu kao osmatračnica. Gledajući i danas s njega, leže nam kao na dlanu ne samo ruševine celog grada, nego i velikog diela okoline. Nije ni čudo, jer on svu okolinu s lieve strane rieke nadvisuje, a predstavlja i najvišu stranu kose, po kojoj se nekad pružao slavni dvor. Izpod njega, sa zapadne strane, izgradio se I. obor dvora, 30 metara dug, u pravcu kule, o kojoj će biti govora; on se na sjever protegao kao neki rukav i hvata se grebena. U nivou leži izpod malog dvorišta, a za 3—4 m iznad terena Ljeskovog Dola (sl. 6 i 9). Na pravcu od kote pa do okrugle kule, kojom završava na zapadu, proteže se taj obor po hrptu kose, dok se strane obaraju prema jugu i sjevero-zapadu, radi čega je morao biti podzidan i nešto nivelisan te i on čini tako jednu veliku terasu. Izgleda opet, da je sam hrbat kose u toj terasi bio također podzidan i da je u pravcu od kote do okrugle kule bio izgrađen kao put, kome su s obe strane ležale zgrade za stanovanje. Njegova trasa i danas se primjećuje, a oko nje leže velike gomile maltera. Sjeverno od te trase vide se dvije velike gomile lomljenog kamena, čiju svrhu i podrijetlo nisam mogao ustanoviti. Ovaj dio obora i njegov rukav mogli su služiti i kao vrt. jugo-istočni ugao obora zatvara prirodna stiena i komad zida. Kad se uđe u taj ugao, primjetit će se, s lieva, u stieni iztesana dva dosta velika ležišta. Ne može se ni za njih reći, čemu su služila, ali su na njima mogli biti oslonci za direke, koji su ležali i na protivnom zidu. Na tom mjestu bila je preko potrebna stražara i vrlo je vjerovatno, da je u visini spomenutih ležišta bio njezin pod. Kula, kojom se obor završava na zapadnom uglu, bila je okrugla i znatnih dimenzija, jer danas predstavlja ogromnu gomilu ruševine. Ona je služila za stanovanje i činila je sa II. oborom i velikom četverokutnom kulom, kojom on završava na jugo-zapadu (sl. 6, 7 i 9), središte grada Borča, zapravo njegov dvor. Ovaj II. obor, koji spomenusmo, proteže se od okrugle kule u pravcu jugo-zapada po grebenu kose i dok je dug 45 m, jedva je 8—10 m širok, a niži je za 2—4 m od I. obora. U njegovom srednjem dielu ima neka uvala sa ostacima ruševine, vjerovatno neke drvene zgrade, čiji su nam dielovi zidanog podruma i temelja zaostali u vidu te uvale. Obor je zarastao u gusto, jedva prohodno grmlje i završava vrlo dobro ozidanom cisternom, čiji je rezervoar za vodu bio okrugao, dočim je gornji dio bio četvrtasta oblika, presvođen zidanim pokrovcem, kao što se vidi i danas na cisternama u Hercegovini¹¹³). Do prije četrdeset godina držao se po pričanju okolnog stanovništva taj svod i tada se naglo obrušio. Cisterna je danas gotovo sva zatrpana ruševinom, a do Svjetskog rata bila je još duboka 3—4 m i preko celog ljeta imala pijaće vode. Sjevero-zapadno od oba opisata obora leži obor III., koji sačinjavaju Ljeskov Do i Veliki Do. Taj obor izgleda kao ljevak, čije dno se nalazi kod onoga zida na sjeveru, što spaja oba grebena, sjeverni i sjevero-zapadni, koji inače na tim stranama omedavaju ovaj obor. On je vrlo strmih strana i pošumljen najviše divljom kruškom, radi čega se ovamo pod jesen navrati po koji medvjed. Tako je predprošle godine, 1938., boravila ovdje duže vremena medvjedica s dvoje mladih, našavši udobno leglo u onom rukavu I. obora. Ovaj veliki obor III. služio je po svoj prilici preko godine za izpašu dvorskih konja, u koliko nije bio

¹¹³) Jireček veli, da su Dubrovčani za izradu takih cisterni, koje su nazivali »cisterna greca a volta«, pozajmljivali svoje majstore (»magister a cisternis«) i kralju Tvrtku I. i Pavlu Radinoviću (Jireček-Radonić: Istorija Srba III., str. 136). Moglo bi se stoga pretpostaviti, da su i ovu na Borču gradili cu'rovački majstori, ali kako se u njezinoj ruševini ne nalazi tesanog kamena, a taj je nesumnjivo bio potreban za izvođenje svoda, to i ta pretpostavka otpada, pogotovo što se po preostalim zidovima vidi bosanska građevinska tehnika.

izkorišćen za povrtarstvo i voćnjak. Jedan njegov dio odmah izpod cisterne, bio je podzidan i činio terasu, preko koje je vodio put, koji je tu negdje imao i svoj ulaz u ovaj dio grada.

Južno od I. i II. obora po strani kose pružao se IV. obor, koji se sastojao od tri terase: jedna, vrlo uska, pružala se duž I. i II. obora; druga, veća, ležala je izpod te. Duž njezinog podzida vodio je put, što smo ga ranije ostavili u presedlini, koja dijeli Veliku Gradinu od Male. Obe spomenute terase zarasle su većinom u šiprag i zasute tu i tamo ruševinom. Treća, odnosno najdonja terasa IV. obora je najveća

Sl. 7. Grad Borač: pogled s kapijske kule na Maloj Gradini na čitav položaj grada. U sredini, na ulazu u IV. obor, vidi se ostatak kapijske kule srednjeg diela grada, a niže njega, lijevo, podoba križa.

i najinteresantnija. Kroz nju je vodio glavni ulaz u grad, stoga ćemo se vratiti natrag na onaj put do Male Gradine pa ćemo od presedline poći na zapad. Čim smo ostavili za leđima one dvije kule i kamenitu grobnicu (sl. 2) naići ćemo na temeljne zidove neke veće zgrade, koja je stajala odmah niže puta, s lijeve strane (sl. 2). Zidovi su joj debeli 1 m, duga je 10, a široka 7 m. Možda je bila izgrađena na katove. Zašto je služila, teško je reći. Mogla je biti određena za glavnu stražu grada, odnosno za posadu, iz koje se ona uzimala. Položaj zgrade nas upućuje na to, jer

leži među kulama, odakle je bilo jednako daleko podmirivati straže. Izpod te zgrade, nešto više jugo-istočno na jedno 50 koraka udaljenosti ima nešto obrušenog zida. I tu je morala biti manja stražara, jer je odatle dobar izgled na prosjelinu, kojom bi se od rieke moglo prići gradu.

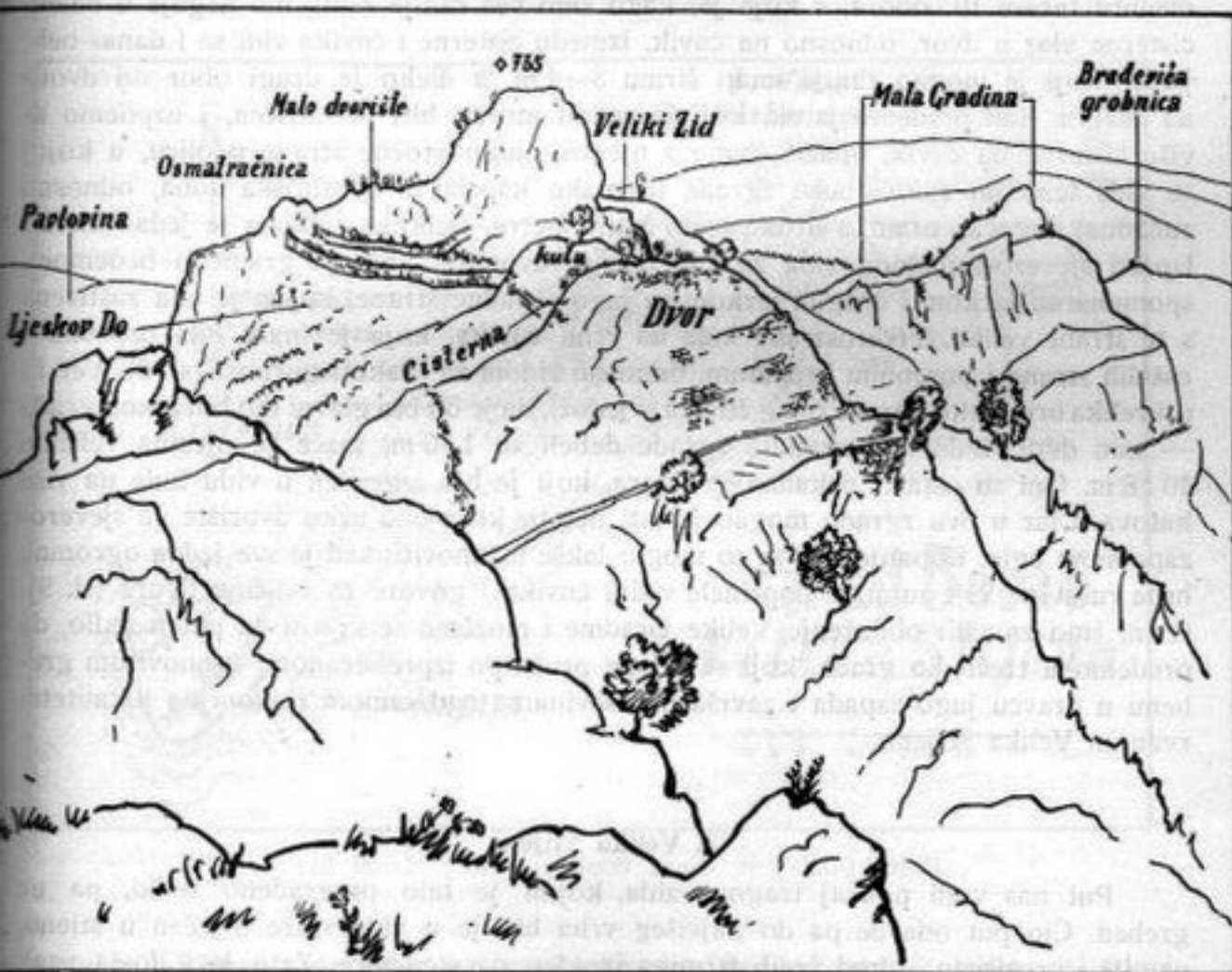
Idući dalje k zapadu, doći ćemo nakon jedno 100 metara udaljenosti opet do jednog mjesta, gdje je bila gradska kapija, koju je također branila kula (sl. 6 i 7). Od kule su ostala dva zida, sjeverni i zapadni, koji su po 4 m visoki i široki. Danas je teško ustanoviti bez kopanja kolika je bila ova kula u temeljima i koliko je bila visoka. Pri vrhu preostalih zidova vide se ležišta greda prve tavanice. Čudnovato je, da ova kula nema izgrađene veze s početkom Velikog Zida, radi čega se ne vidi, na kakav je način bio zaštićen ulaz u IV. obor, što je ostao između Velikog Zida i kule, o kojoj je govor (sl. 6). Istina, nikakav napadač nebi se usudio ući u taj ćor-budžak, dok nebi zauzeo kapijsku kulu, ali vještím zaposlenjem obrane Velikog Zida i ove kapijske kule nakon zauzeća Male Gradine mogao bi se izvesti udar i kroz spomenuti budžak. Tek bi se kopanjem moglo ustanoviti, da li je od kapijske kule bio izgrađen zid do one strmine, na kojoj počinje Veliki Zid, u što nebi trebalo sumnjati. Od kapijske kule išao je prema jugu čelni zid IV. obora, savijajući se u sredini tako, da se mogao dohvatiti češljastog grebena, što se pruža u vidu zida niz strminu i dobro je došao na ovome mjestu. Od čelnog zida ostali su jedva vidni tragovi. Na njegovom južnom kraju, a to je i kraj onoga grebena, uzdiže se kameniti križ, (sl. 6) koji je nešto priroda, a nešto ljudska ruka formirala, tako da se

on samo s iztoka i zapada prikazuje u toj slici, dočim se sa sjevera i juga vidi kao figura svećenika (sl. 8). Tako se vidi na primjer od same kapijske kule ili sa željezničke pruge. Izpod te figure u oboru vidi se neka okrugla udubina, koja bi jedino mogla da bude na ovome mjestu ostatak cisterne. Ona leži u jednoj prostoriji, koja je jedva 3 m široka, a oko 24 m duga, čiji se temeljni zidovi tu i tamo vide. Povelik dio južnoga od tih zidova srušio se pred par godina noću uz strahovitu lomljivu i tutnjavu i sunovratio se niz strminu u riekú, potresajući čitav kraj oko sebe tako da su stanovnici sela Mesića na protivnom brdu pobjegli od straha iz kuća, misleći da je potres. U blizini cisterne, iza onog sjevernog zida, kraj nje, ima ostataka kamenog korita. Da li je ono ranije pripadalo cisterni ili nekom vrelu u blizini, koga danas nema, a čijih tragova ima poviše tog mjesta, nisam mogao ustanoviti, ali ima više vjerojatnosti, da je pripadalo vrelu, jer u toj visini dužinom ciele kose, na kojoj je podignut grad, pa sve tamo do Pavlovine pojavljuju se manji izvori vode, čija glavna žila izbija pod selom Varošištem. Put. kojim smo došli do kapije IV. obora, bio je nekada širok 2,50—3,00 m. To se vidi najbolje na onome mjestu, izpod početka Velikog Zida, gdje je put morao biti prosječen kroz živac-kamen u širini od 2,50 m. Prošavši kroz mjesto, gdje je bila kapija, vidimo s lijeva dva podzida, koji su mogli biti i temeljni zidovi neke zgrade, koja je ovdje imala zadatak, da s kulom štiti ulaz, u koliko nije bila ubikacija za

Sl. 8. Grad Borač: kamena podoba svećenika, koja se inače vidi i u podobi križa, gledana od iztoka k zapadu (sl. 7., u sredini).

posadu same kule. Na dielu puta, koji prolazi izpred pomenutih podzidova, negdje u blizini mjesta, gdje je bila kapija, odnosno, izpod ruševine kule, čuje se izpod zemlje potmuo tutanj, kad se udari nogom ili debljim štapom po tlu. Težak Aleksa Obradović s Varošišta pričao mi je, kako mu je na ovom mjestu jedan poveći kamen, koji je virio iz puta, odletio u dubinu, kad ga je htio izvući dok je opravljao put, razriven vodom, da može provesti konja. Stoga moramo pretpostaviti, da pod ovim dielom puta i izvan njega ima podrumskih hodnika. I na nekim drugim mjestima na ovome putu, a i na ruševinama grada osjeća se tu i tamo pod nogama šupljina u zemlji.

Sl. 9. Grad Borač: pogled sa istočnog diela Velike Stijene na čitav položaj grada.

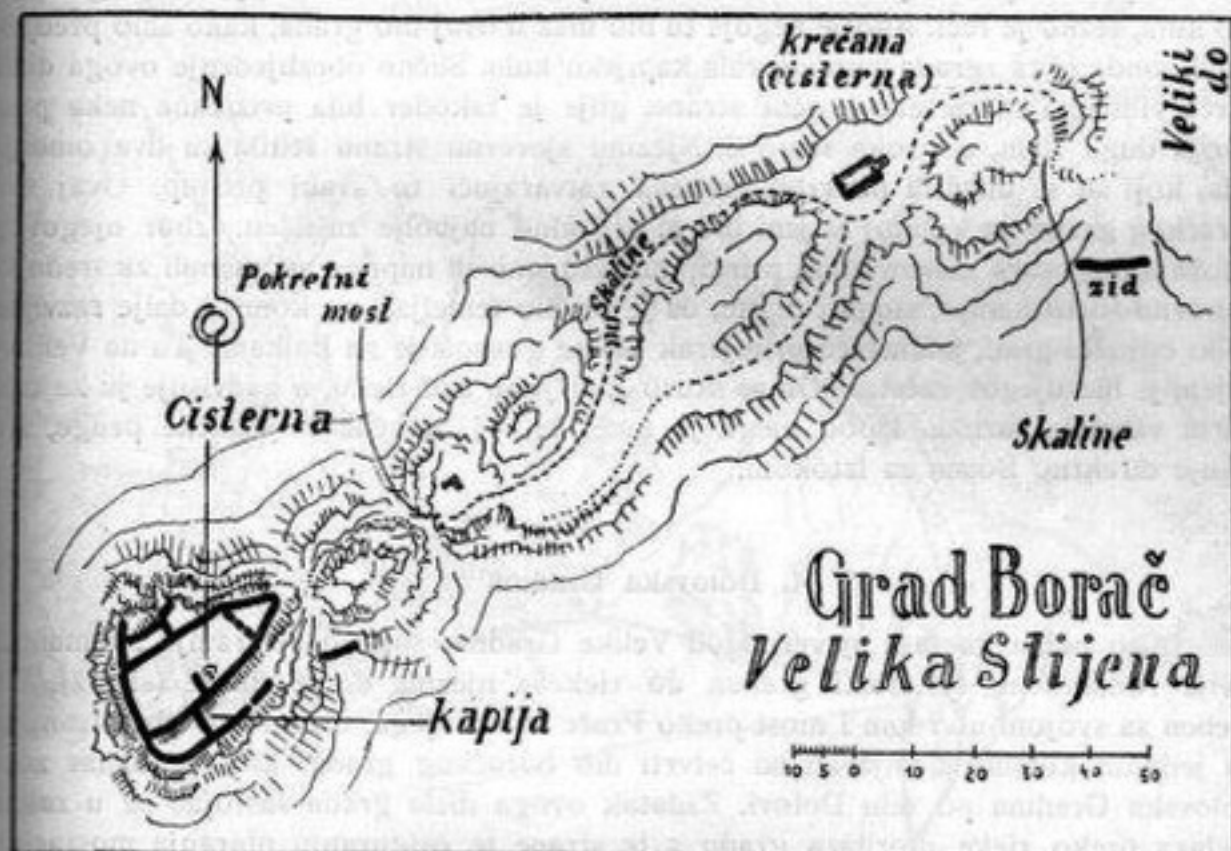
Svi obori ovoga diela boračkog grada sustižu se prema zapadu oko jednog čuvika, koji je pun ruševina i koji je bez sumnje bio centar života na Borču. Idući onim našim putem dalje od kapijske kule kroz IV. obor u pravcu zapada izbit' ćemo ubrzo na drugu presedlinu, koja ovdje razdvaja Veliku Gradinu od grada na Velikoj Stijeni. Prije nego što ćemo sići u nju, vidimo s lieva nad provalijom nešto zida, koji je obuhvatao malu terasu, odakle je bio lijep izgled u dolinu rieke. Svakako je i tu bila stražara, odakle se pazilo na prosjelinu, akoprem je ona bila izpod same

stražare, a i nešto više zapadu, pregrađena obranbenim zidom (sl. 6). Čim se spustimo u sedlo, opet ćemo naići na zid, čiji se tragovi jedva vide, a koji je zatvarao udolicu na tom mjestu, slično kako smo ranije vidjeli u onoj presedlini između Male i Velike Gradine. I ovaj zid vezao se s jedne strane kulom za utvrđenu stražaru s druge strane. Vrlo je lako moguće da se po tom zidu moglo i prelaziti s jedne strane na drugu. Na onoj drugoj strani udolice, zapadnoj, vide se ostatci stražarske zgrade, koja je držala na oku Veliki Do i Ljeskov Do, komunicirala stazom s gradinom na Velikoj Stijeni, a optički s glavnim dielom Velike Gradine. Iz udolice vodi nas put oko spomenutog ćuvika na njegovu sjevernu stranu. U zidu, što je zatvarao presedlinu, morala je biti neka kapija, da put prode kroz nju i uzpne se na ranije spomenutu terasu III. obora, s koje je, kako smo već ranije rekli, bio negdje u blizini cisterne ulaz u dvor, odnosno na ćuvik. Između cisterne i ćuvika vidi se i danas neki jarak, koji je mogao ranije imati širinu 3—4 m, a dielio je drugi obor od dvora na ćuviku. Kad predemo jarak, koji je nekad morao biti premošćen, i uzpnemo se više cisterne na ćuvik, opaziti ćemo s njegove jugo-istočne strane udolicu, u kojoj se vide temeljni zidovi neke zgrade (dvorska kapela ili gostinjska soba, odnosno ručiona) dugačka osam, a široke samo četiri metra. Debljina njihova je jedan metar. Izpred sjevero-zapadnog zida zgrade bilo je dvorište, koje je graničilo bedemom, spomenutim jarkom i drugim jarkom sa jugo-zapadne strane, kojim je bila zaštićena s te strane velika četverostrana kula na vrhu ćuvika, koja je inače bila opasana s ostalih strana i posebnim bedemom, odnosno zidom za svaku sigurnost (sl. 6). Već ta prevelika briga oko obrane ovog ćuvika svjedoči, da je on bio glavni dio boračkog grada — sam dvor. Zidovi spomenute zgrade debeli su 1.10 m, inače je njezina veličina 10 : 8 m. Oni su ostatci nekadanjeg dvora, koji je bio izgrađen u vidu kule na više katova. Ulaz u ovu zgradu mogao je biti negdje kroz ono usko dvorište na sjevero-zapadnom uglu. Kopanjem bi se to moglo lakše ustanoviti; sad je sve jedna ogromna hrpa ruševine, čije su mase doprinele visini ćuvika i govore za veličinu dvora (sl. 9). Ovim smo završili obilaženje Velike Gradine i možemo se vratiti na put u sedlo, da predemo u treći dio grada, koji se odatle pruža po izpresiecanom, stjenovitom grebenu u pravcu jugo-zapada i završava ruševinama nad samom riekom na lokalitetu, zvanom Velika Stijena.

3. Velika Stijena

Put nas vodi pokraj tragova zida, kojim je bilo pregrađeno sedlo, pa uz greben. Cio put odavde pa do najvišeg vrha bio je u vidu staze usječen u stienу, negdje i prosiecan, a kod većih strmina izrađen na stepenice. Zato je i dosta uzak — za natovarena konja jedva prolazan. Već pri prvom usponu odmah kod sedla naići ćemo pored jedva vidljivih i na jedne dobro očuvane skaline, usječene u kamen, kojima ćemo se uzpeti na malu terasu iznad ranije spomenute stražare (sl. 4 i 6). Terasa je poravnata ljudskom rukom. Obilazeći tu greben sa sjeverne strane izbit ćemo ubrzo do nekog udubljenja, usječenog u kamenjar s tri strane, dok je sa jugo-istočne pregrađeno zidom. Udubljenje je dugo 7 m, a široko 4. S njim je u vezi manje i pliće udubljenje, koje je izkopano sa sjevero-istočne strane (sl. 10) u dužinu 2 m u širinu 1.50 m, sa dubinom od jedva 0.50 m, dok je veće udubljenje, kako se vidi po usječenim stranama, danas duboko nešto preko 1 m. Tlo mu je sasvim izrav-nato. I ova prostorija mogla je najprije služiti za krečanu, a tek poslie u druge

svrhe, možda i za cisternu. Idući dalje običi ćemo tu prostoriju i prolazeći sjevernom stranom susjednog grebena, spustit' ćemo se niz nekoliko kamenih stepenica kroz tjesnac između stiena i za čas ćemo izbiti do jednog malog platoa, na kome su u živcu kamenu istesana dva zida, čiji ugao danas služi čobanima kao ognjište i zaklon od vjetra. Dva grebena, između kojih smo dovdje došli, imaju površine u vidu malih ravnina, uređenih ljudskom rukom. Pošto se izpod spomenutog zida, iztesanog u živoj stieni, nalazi jarak, preko koga je bio prebačen most, jasno je, da je onaj zid dio neke stražare, koja je čuvala most ili se brinula za njega, a služio je kao placement za neko artiljerijsko oruđe. Da je preko toga prirodnog jarka, koji je ljudskom rukom proširen do na 8 m širine, bio prebačen most, vidi se po dvama

Sl. 10. Grad Borač: položaj i tlocrt grada na Velikoj Stijeni.

očuvanim ležištima, utesanim na ovoj sjevero-istočnoj strani jarka, u stieni (sl. 10.). Kad predemo jarak, valja nam proći jedan omanji greben sa sjeverne strane, pa da opet izbijemo na jednu prirodnu rasjelinu, koja je također ljudskom rukom proširivana i preko koje je bio također prebačen manji most, no ne može mu se naći traga. Sama rasjelina bila je sa jugo-istočne strane dosta duboko od ovoga mjesta pregrađena visokim zidom, dočim je sa sjevero-istoka zaštićena prirodnom strminom. Ova rasjelina štitila je prilaz kuli, glavnom uporištu grada Borač na ovoj strani. Kula se podizala na znatnoj visini iznad spomenute rasjeline (oko 10 m). Kako se do nje dolazilo, nisam mogao utvrditi, jer se put gubi kod rasjeline, ali se svakako u nj ulazilo iz obora, koji se pruža iza nje (sl. 10), a to znači da je put vodio duž sjevero-zapadnog ili vjerovatnije duž jugo-istočnog bedema kule i zida obora pa je

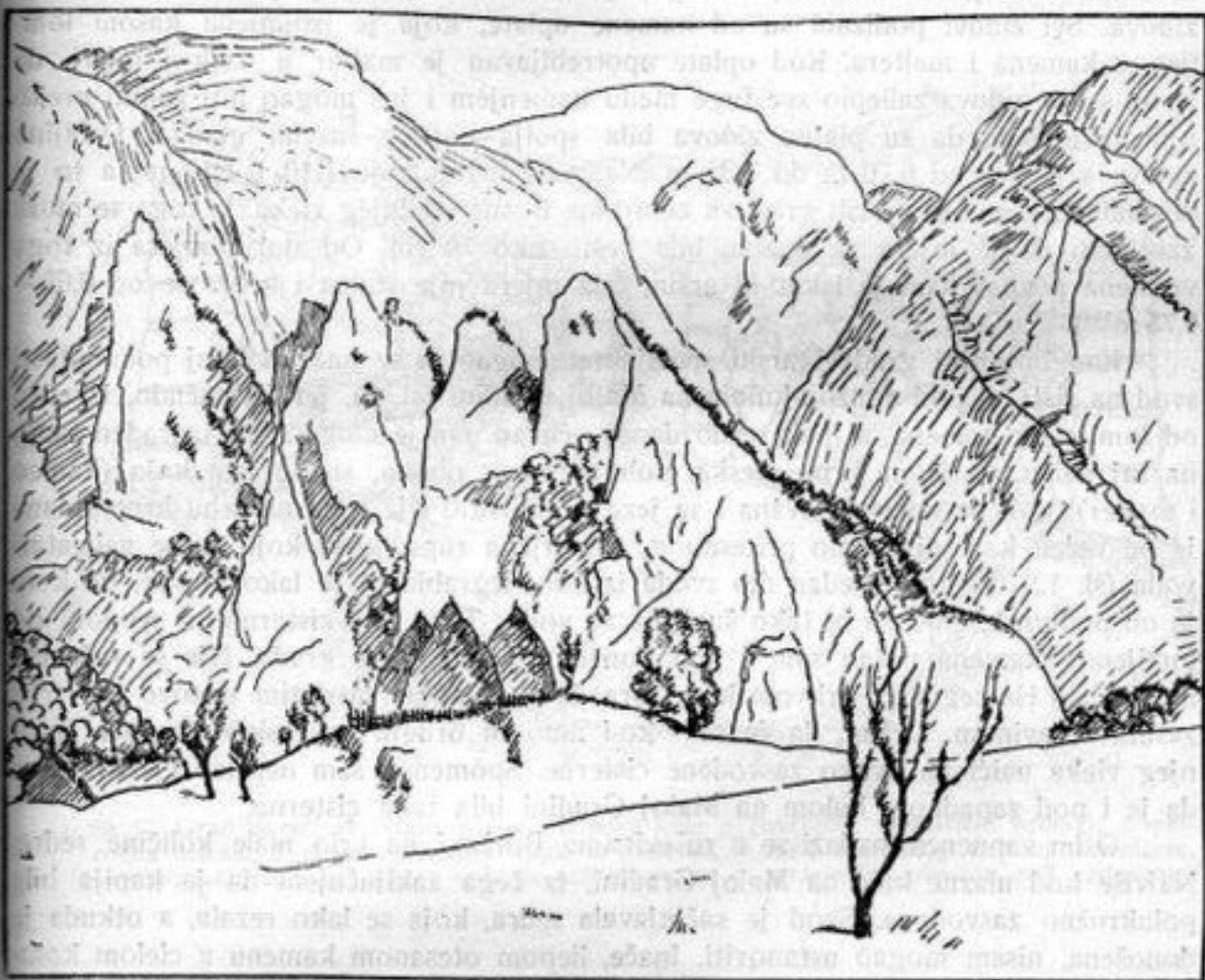
zatim ulazio u jedan od onih manjih obora, a iz ovoga u glavni. Kula ima danas trokutan temelj, ali je to samo stopa, na kojoj je ona mogla biti izgrađena i na okrugloj osnovi. Danas je i tu samo velika hrpa ruševine. Obor iza kule nepravilan je pravokutnik, dug sredinom 25 m, širok kod kule oko 5 m, a na krajnjem jugozapadu 8 m. Razumije se od zida do zida. Izgleda, da je bio po sredini pregrađen, što pretpostavljam po ostatku nekog zida, izpod koga se vidi neka mala udolice, za koju bi se reklo da je ostatak cisterne. Bila je svakako potrebna, a tragova kakvoj cisterni na drugom mjestu nema. Duž oborskog zida sa jugo-istočne strane bio je prizidan niži obor, koji je možda bio sasvim otvoren sa sjevero-istočne strane, ostavljajući na tom mjestu ulaz u grad. On je u dnu bio pregrađen, tako da je na njegovom jugo-zapadnom kraju ostajala prostorija 8 m dugačka i 4 široka. Južni ugao te prostorije bio je zaokružen. Čemu je ona služila i da li je bila izgrađena kao kula, teško je reći. Ako je negdje tu bio ulaz u ovaj dio grada, kako smo pretpostavili, onda je ta zgrada zamjenjivala kapijsku kulu. Slično obezbjeđenje ovoga diela Borča vidimo i sa sjevero-istočne strane, gdje je također bila prizidana neka prostorija duga 10 m, a široka samo 3. Njezinu sjevernu stranu štitila su dva omanja zida, koji su se uhvatili po vrhu grebena, zatvarajući tu svaki pristup. Ovaj dio boračkog grada na Velikoj Stijeni bio je prirodno najbolje zaštićen. Izbor njegovog položaja odgovara sasvim onim principima, što smo ih napried spomenuli za srednjovjekovnu fortifikaciju; stoga i držim, da je on bio temeljac, na kom se dalje razvijao veliki borački grad, jedinstven primjerak velike gospoštije na Balkanu. Tu na Velikoj Stijeni je bio njegov začetak. On se skoro nadvjesio nad riekę, a nadvisuje ju za oko 200 m visinske razlike. Izpod njega je tunel br. 44, istočne željezničke pruge, što vezuje direktno Bosnu sa Iztokom.

4. Dolovska Gradina¹¹³⁾

Blizu petsto metara sjeverno od Velike Gradine spustio se, ranije spomenuti, divlje romantični, testerasti greben do rieke s njezine desne strane (sl. 11). Taj greben sa svojom utvrdom i most preko Prače izpod njega, osiguran s obe strane sa po jednom kulom, sačinjavali su četvrti dio boračkog grada, koji se danas zove Dolovska Gradina po selu Dolovi. Zadatak ovoga diela grada sastojao se u zaštiti prelaza preko rieke i prilaza gradu s te strane te osiguranju ubiranja mostarine. Izpod grebena naime prolazio je put, važna saobraćajnica, o kojoj smo ranije govorili. Iz dvora prilazilo se mostu od podgrada sjeverno od Čize putem preko Ostrovice (sl. 1), ali se moglo sići i tajnim putem niz Veliki Do. Taj put biran je u nuždi ili za tajna poslanstva. Prilazeći mostu udaralo se na kulu, koja je bila sagrađena u njegovoj blizini. Deblji zidova iznosi kod temelja, koji se jedino i očuvao oko 1.10 m. Mogla je imati visinu do 9 m te je prema tome bila dvo-katna. Most je imao jake otpornike, sazidane uz stjenovitu obalu, opirući se na nju. Njihovi tragovi još se zamjećuju na lievoj strani rieke. Izgrađeni su bili od nešto pritesanog kamena. Malter za spajanje kamenja isti je kao i na ostalim dielovima Borča. Prešavši most dolazilo se do druge kule, čiji je oblik i veličina bio isti kao kod predašnje. Ovaj most s kulama potsjećao je na mostarski stari most

¹¹³⁾ Pošto sam bio u mogućnosti da samo jednom posjetim Dolovsku Gradinu i njezinu okolinu i to pred sam početak rata, to je ovaj dio studije ostao nedovoljno ispitan i nedovršen, kao i dalja okolica grada Borča, čije ću starine samo ukratko spomenuti.

s njegovim kulama. Od kule na desnoj strani rieke vodio je put niz vodu pored obale. Njegovi ostatci s podzidima dobro su očuvani. Uskoro se penjao sitnim serpentinama uz brdo. Na visini od jedno 50 metara odvajala se od njega staza, kojom se prilazilo utvrdi što se bila ugniezdila na grebenu između prvog i drugog zuba od iztoka. Njezini ostatci zarasli su u šiprag i jedva se mogu pronaći. Debljina njezinih zidova je oko 1 m, a izrada i materijal kao i na ostalim dielovima Borča. Pogled na grad i okolinu sa ove utvrde bio je neobično liep, romantičan, dok je

Sl. 11. Grad Borač: pogled s puta izpod kapijske kule, na Maloj Gradini, na Dolovsku Gradinu. Plastovi siena leže na ruševini crkve (Čiza).

sam njezin položaj bio upravo čudan među onim golim, stršećim, opasnim grebenjem. Ova utvrda mogla se lako braniti od mnogo jačeg neprijatelja pa i u vrijeme pojačanog djelovanja vatrenog oružja, jer su se branioci mogli lako zakloniti i izvan nje u samim stienama.

Radi boljeg osmatranja terena izlazio je danju iz utvrde osmatrač-trubač. Njegovo mjesto bilo je više grebena na lokalitetu Borozan. Turci su dali tome mjestu — vjerovatno i prije pada Bosne — ime Borozan, što turski znači trubač, radi 'akše oznake lokaliteta. Ono se i danas tako naziva.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

a) Materijal i njegova upotreba

Materijal, koji je upotrebljen za podizanje zidanih dielova Borča, bio je u prvom redu kamen vapnenac, uzimat s lica mjesta. Taj kamen nalazi se ovdje kao sastavni dio čitavog kraja, a ima ga rastrošenog, zatim u sitnim komadima i ogromnim blokovima. Po sastavu je tvrdi i mekši. Dobar je za pečenje kreča i kao takav veže se lako za pijesak. Upotrebljavan je pri zidanju redovno neotesan u većim i manjim komadima, a slagan je tako da mu ravnije plohe dođu na lice zidova. Svi zidovi podizani su od kamene oplata, koja je izpunjena kašom lomljenog kamena i maltera. Kod oplata upotrebljavan je malter u tolikoj mjeri, da je on s lica zidova zaliepio sve fuge među kamenjem i još mogao biti toliko preko njih razgladen, da su platna zidova bila spolja gotovo sasvim gladka. Debljina zidova kreće se od 0,70 m do 3,30 m. Najčešća debljina je 1,10 i 1,40 m, a to je normalna pojava kod svih gradova centralne Bosne srednjeg vieka. Iz toga se može zaključiti da je mjera za dužinu bila nešto oko 70 cm. Od starih mjera iz toga vremena poznat nam je lakat ili aršin, čija mjera nije stalna i kreće se od 0,68—0,75 m¹¹⁴).

Kao bosanski građevinarski specijalitet mogao bi se nazvati onaj poluloptasti svod na cisterni pod donžon-kulom na Maloj Gradini (sl. 3), jer je, začudo, izveden od lomljenog kamena, a ipak se do danas očuvao. On je mogao biti izgrađen samo na taj način, da je na hrpu pjeska, poluloptastog oblika, sipata ista kaša (kamen i malter), koja je upotrebljavana i za jezgro zidova. Prije toga na vrhu hrpe zidana je od većeg kamenja, malo pritesanog, cilindrična rupa, kroz koju će se zahvatati voda (sl. 12). Pošto se jedan dio svoda izsušio, izgradio bi se lako pijesak, na kom je on podignut, i ostala bi tako šupljina za vodu. Taku istu cisternu sa svodom od lomljenog kamena našao sam i pod donžon-kulom starog grada, čije se ruševine nalaze nad Hercegovom crkvom kod Goražda¹¹⁵). Ona je međutim gotovo do vrha zasuta ruševinom. Držim, da će se i kod mnogih drugih bosanskih gradova srednjeg vieka naići na ovako zasvođene cisterne. Spomenuo sam napried vjerovatnost da je i pod zapadnom kulom na Maloj Gradini bila taka cisterna.

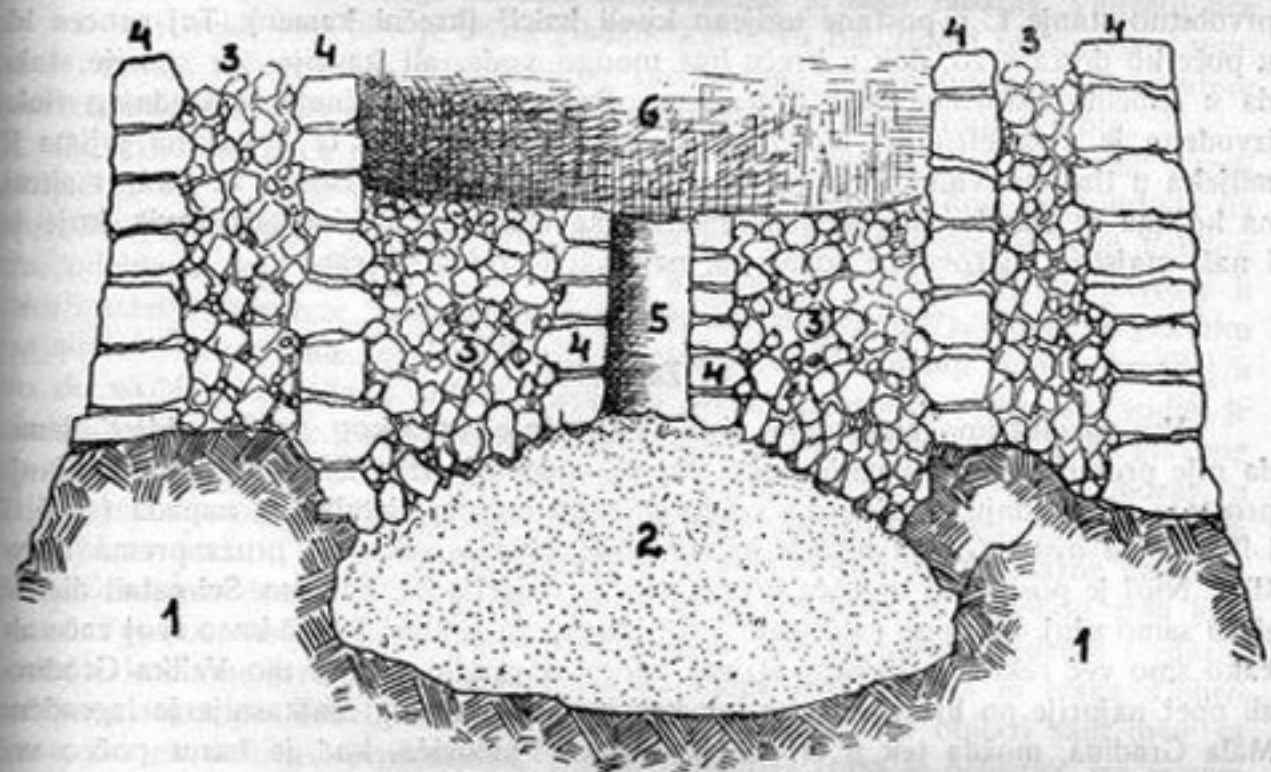
Osim vapnenca, nailazi se u ruševinama Borča i na vrlo male količine sedre. Naviše kod ulazne kule na Maloj Gradini, iz čega zaključujem da je kapija bila polukružno zasvođena. Svod je sačinjavala sedra, koja se lako rezala, a otkuda je donošena, nisam mogao ustanoviti. Inače, lepom otesanom kamenu u cijelom kompleksu ruševina ovoga velikog grada i bogatog dvora nema ni traga, kao što se ne može naći ni trunke plastične dekoracije¹¹⁶). Ista pojava će se zapaziti na svim čisto bosanskim gradovima srednjeg vieka, što je vrlo karakteristična pojava i može se opravdati jedino upotrebom drveta ne samo za dekoracije nego i za čitave dielove zgrada. Nema sumnje, da su u najviše slučajeva i sami dovratnici kapija i vrata, a i čerčiva prozora bila od njega. Izgleda, da je upotreba drveta bila običajna,

¹¹⁴) Ta mjera sigurno je uzeta iz stare bizantske beme (βῆμα) = 0,77 m ili iz rimskog gradusa (gradus) = 0,74 m.

¹¹⁵) Mazalić: Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine (Gl. Z. m. 1940., str. 27).

¹¹⁶) Truhelka konstatuje isto to u svom članku »Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne« (Gl. Z. m. 1914., str. 229), ističući Borač, »slavni grad Pavlovića«. Ne znam, na koji je on to Borač mislio, jer pravi Borač, ovaj koji opisujemo, otkriven je tek 1922. godine, kako smo već ranije spomenuli.

a ne, da nije bilo kamenara — majstora. Vidjet' ćemo kasnije, da su nadgrobni kameniti spomenici bili i te kako otesavani i na samom Borču kao i drugdje. Moguće je, da je pomanjkanje plastične dekoracije na spoljašnjoj strani zgrada bio razlogom i uticaj bosanske crkve, koja, izgleda, nije voljela vanjskog sjaja, radi čega se nisu podizale ni monumentalne crkvene građevine. Vrlo je lako moguće naći razlog tome i u žurbi, kojom su podizani ovi gradovi, tako da nije ostajalo vremena za luksus. Taj je izpoljavan bogatstvom po unutrašnjosti zgrada ili skrivan u njima ili u dubrovačkim trezorima. Jedino umrli imali su, izgleda, pravo da im vječna kuća bude i spoljašnošću, ako je moguće, što ljepša.

Sl. 12. Grad Borač: vertikalni presjek temelja kule s cisternom (šematični prikaz); 1 prirodna stijena, 2 pjesak, odnosno šupljina cisterne, 3 kaša lomljenog kamena i maltera, 4 oplata zidova, 5 rupa kroz koju se uzimala voda, 6 podrumski prostor nad cisternom.

Pregledao sam svaki kutak, svaku gomilu ruševine na Borču, starije i novije seoske građevine, no nigdje ni traga ljepšoj izradi kamena, koji bi poticao od porušenog grada, a svi njegovi bedemi, obranbeni zidovi, kule, dvor, stražarnice, bile su zidane kamenom. Od drveta su bile podignute sve ostale zgrade. Ono je bilo upotrebjeno i za ravnomjerno slieganje zidova umetanjem većih ili manjih dielova u njih prigodom zidanja. Drvo je iztruhlo, a njegovi ležaji vide se tu i tamo, ali u manjoj mjeri nego kod Dobruna ili drugih bosanskih gradova.

Malter, koji je upotrebljavan za spajanje kamena, nije svuda jednake kvalitete: negdje je tvrd kao i sam kamen, a negdje se mrvi. Ni njegov sastav nije svukuda isti. Ima ga izvedenog od 3 diela pjeska prema jednom dielu kreča, ima ga kao 2:1, a ima ga i u omjeru 1 pjeska prema 1 dielu kreča. Kreč je pravljen od kamena iz neposredne okoline — kako smo već rekli — a pjesak je donošen s lokaliteta,

zvanog Kuleta, udaljenog oko 3 km iztočno od grada, odakle ga i danas uzima okolno stanovništvo za gradnju kuća. To je tzv. jamski piesak (Grubensand), nejednake kvalitete i zrna, ali inače vrlo dobar za izradu maltera radi svojih oštirih bridova. Trebalo bi ga izpirati radi manjih primjesa humusa. Ako se to ne čini, dobija se i razna kvaliteta maltera, što se izpoljava i na zidovima Borča. Piesak je, naime, čas više, čas manje zanečišćen.

Krivo je mišljenje — koje se inače često čuje — da današnja neobična tvrdoća maltera po našim starim gradovima potječe od neke naročite primjese kreču, koju mi ne poznamo. Svaki pravilno izveden malter od dobrog kreča postaće kroz stoljeća tvrd kao kamen. Treba samo vremena da iz gašenog kreča (kalcijevog hidroksida) posve izhlapi voda i on se zasiti ugljenim dioksidom i tako vrati natrag u svoje prvobitno stanje t. j. postane ugljeno kiseli kalcij (krečni kamen). Taj proces ide u početku dosta brzo, dok u kreču ima mnogo vode, ali kasnije sve sporije, tako da u debelim zidovima traje decenijama. Bosansko građevinarstvo srednjeg veka izvođeno je s najjeftinijim materijalom, što se da zamisliti, te o kakvim jajima ili mlijeku u tim masivnim zidovima ne može biti ni govora. Druga su stvar malteri, na kojima se slikalo, ili specijalni malteri za manje građevine (mostovi), koje su i naši majstori vjerovatno poznavali, naučivši ih od primoraca.

b) Završetak

Ako razmotrimo celokupan sistem izgradnje boračkog grada, vidjet' ćemo, da nije propušten ni najmanji dielić terena, a da nije iskorišćen u svrhu dobijanja prostora za gradnju, a ujedno i osiguranje od ev. neprijateljskog napada (sl. 4, 7 i 9). Kičma ovoga grada bila je kičma kose, koja se od rieke pruža prema Varošištu. Njoj je posvećena najveća briga i ona je najprije izgrađivana. Svi ostali dielovi služe samo njoj. Moramo zato uzeti kao sigurno da je stari Borač imao svoj začetak, kako smo već rekli, na Velikoj Stijeni, zatim se gradio srednji dio Velika Gradina, ali opet najprije po hrbtu kose, a tek kasnije po stranama; najkasnije je izgrađena Mala Gradina, možda tek u vrijeme Radoslava Pavlovića, kad je barut počeo već mienjati način ratovanja i kad se mogao kamenitim i metalnim projektilima ugrožavati neprijatelj na većoj daljini ili se ometati u nekada nepristupačnim vrljetima. Tada je vjerovatno pojačan i Veliki Zid na 3,30 m debljine kao glavni obranbeni štit grada, a možda je baš u to vrijeme nastalo i utvrđenje na Dolovskoj Gradini, imajući zadatak da spriječi prilaz gradu spomenutim putem. Kule s obe strane mosta pod Dolovskom Gradinom sigurno su bile tamo od njegovog postanka, prvo kao zaštita, mostobran, a zatim i kao uredi za naplatu mostarine, a to je moglo biti iz vremena postanka samog Borča, pošto je put na tom mjestu bio saobraćajnica od pradavnih vremena. Kakav je bio oblik boračkih građevina u njihovim gornjim dielovima, danas se ne može utvrditi niti rekonstruirati po ostacima, koje imamo pred sobom, ali po slikama bosanskih gradova iz prve polovine XVI. veka, koje je vidio i prikazuje nam ih u svom putopisu Kuripešić¹¹⁷⁾, te iz onoga reljefa sa poznatog zgoščanskog stečka možemo zaključiti, da su i važniji obranbeni zidovi Borča imali po vrhu male štitove u vidu zubaca s dovoljno prostora među sobom za vođenje borbe lukom ili puškom. Pozadi njih bio je dovoljan prolaz po samom zidu, ako je deblji, bilo po provizornim ili stalnim drvenim skelama. Kule su bile

¹¹⁷⁾ Kuripešić: Itinerarium.

na više spratova, završujući terasom, koja je također bila okićena štitovima. Ona je mogla biti i nadkrivena krovom, stožastim, ako je kula bila okrugla ili u vidu četverostrane pravilne piramide, ako je bila četverokutna. Kule za odbranu imale su male prozore, a one za stanovanje veće. Na zgoščanskom stečku vide se na kulama prostorijske s vrlo velikim otvorima, kraj kojih sjede ukućani kao u kakvim triemovima. Krovovi su bili sigurno od drveta, jer se ni na Borču ni na drugim meni poznatim gradovima centralne Bosne ne nalazi ni trunkska criepa ni opeke. Po formi dasaka, kojima su pokrivene zgrade na zgoščanskom stečku ili prema pokrovu stečka žene kneza Batića u Kopošiću¹¹⁸), izgleda, da je krov izvođen na klis, a to je način rada koji nam se u ovim krajevima očuvao. On je skuplji, ali i bolji od pokrivanja šindrom. I jedan i drugi od ovih krovova bio je lako zapaljiv. Vanjsko lice kula i zidova, rekli smo bilo je dosta gladko. Kakvi su bili zidovi prostorija s unutrašnje strane, ne može se ništa reći po zaostatcima, ali su sigurno bili posebice zamalterisani, a možda i daskom presvučeni do neke visine radi toplote.

Od gradskih ulica može se danas pratiti samo glavni put, kojim smo prošli opisujući grad, a to je ona saobraćajnica, što ulazi u njega kod donžon-kule na Maloj Gradini i vodi na zapad sve do one stražare u drugoj presedlini kod Velikog Dola, odakle se kao staza provlači između grebenâ na Veliku Stijenu ili vraća k iztoku i ulazi u sam dvor, zaobilazeći ga sa sjevera (sl. 1, 2, 6, 7). Odmah u početku odvajao se od tog puta već kod kapije na Maloj Gradini manji putić, skrećući u lijevo do najbližih zgrada i, pošto se spustio preko kamenitih stepenica, vodio je na jedan niži zaravanak. Prije ulazne kapije u Veliku Gradinu mora da se od glavnog puta odvajao također jedan krak, koji je vodio na gornje terase IV. obora; to zahtijeva već sam položaj, no od takvog putića nema danas ni traga. Tek kopanjem moglo bi se utvrditi njegovo postojanje. Isto tako morao se iza ulazne kapije u Veliku Gradinu odvajati jedan put, koji je vodio na lijevo duž čeonog zida kod »Krstâ«. Taj put nastavljao se odatle u pravcu zapada sve pored bedema i izlazio je negdje kod one stražare na glavni. Ni od njega nema danas ni traga. Dobro je očuvana staza po Velikoj Stijeni i onaj komadić puta, što obilazi sam dvor sa sjevera, što ga maločas spomenusmo. Zapravo njegova trasa je očuvana, jer je sam put zarastao u korov i grmlje.

Izpod onoga diela grada, što se nalazi na Velikoj Stijeni, upravo nad riekom, za jedno sto metara niže, vidi se po vertikalnom zidu Stiene usječena staza, koja se morala nadovezivati negdje na neki tajni izlaz toga diela grada. On se morao nalaziti na nekom, za neprijatelja nepristupačnom mjestu gradskog zida, odakle se iz grada ipak moglo sići, bar pomoću užeta ili ljestava. Takvih mjesta ima na Velikoj Stijeni, a i na ostalim dielovima boračkog grada. Ona su većinom okrenuta u pravcu rieke, prema jugu.

Pošto je na gradu nađen veći broj kamenitih kugala do veličine čovječije glave mora da su Pavlovići za njegovu obranu imali i priličan broj topova na njemu. Vidjeli smo sprijeda da su ih oni vjerovatno znali i sami proizvoditi. Svakako su oni mnogi, manji, čovječijom rukom nivelisani dielovi zemljišta na Maloj Gradini i Velikoj Stijeni služili i za položaj artiljerijskih oruđa.

Što se tiče obćeg rasporeda gradskih dielova Borča, teško mu je naći sličnih ne samo u Bosni, već na cijelom Balkanu. To svakako i radi toga što imamo do danas vrlo malo poznatih opisa ove vrste građevina kod nas. U samoj državi Pavlovića

¹¹⁸) Mazalić: Starine po okoline Sarajeva, Gl. Z. m. 1939., str. 30., sl. 6.

imamo još jedan grad nešto sličnog obćeg rasporeda. To je Dobrun¹¹⁹). I on je dosta razruđen i zahvatio dvije okuke rieke. I on leži na obe njezine obale i vjerovatno je graden po ugledu na Borač ili prema nekom zajedničkom planu. Svakako je karakteristična stvar za oba ta grada, kao i za ostale u centralnoj Bosni, koje su sami Bosanci gradili i stalno držali, da su oni gradeni od netesanog kamena, dočim svi gradovi u susjedstvu i oni bosanski, koje su povremeno držali i stranci (Jajce, Srebrenik i dr.), imaju u platnima svojih zidova i tesanog kamena. Prema tome, pošto su ruševine bosanskih gradova ujedno i jedini svjedoci građevne djelatnosti uobće, možemo zaključiti, da je zidarska tehnika — u koliko se tiče obrade kamena — bila na dosta niskom stupnju kao i sama kamenorezačka vještina. Ne možemo i pored hiljada bosanskih nadgrobnih kamenova često i plastički dekorisanih reći, da je kamenarska umjetnost bila veća od zidarske, jer upoređenjem sa kamenarstvom obližnje Dalmacije istog vremena naći ćemo odmah potvrdu za to. Podpuno opet odsustvo svake kamene dekoracije pa i običnog tesanika na Borču, tome našem i balkanskom najvećem gospodskom dvoru, čija površina, obuhvaćena zidinama, iznosi preko dvadeset i pet hiljada četvornih metara, daje nam potpuno pravo na tu tvrdnju. Nju u veliko potvrđuje neobična promjena: u isto vrijeme kada je prestajala ta bosanska građevinska epoha, glomazna, surova i teška, niče na njezinom tlu, lagana, elastična i živa. Za razliku od one ova se služi uveliko tesanim kamenom. Taj su obrađivali i naši ljudi iz Debra i dalje okoline, koje su Turci zatekli tamo, zauzevši one krajeve, gdje je zidarska i kamenarska tehnika u XV. vijeku bila već vrlo razvijena i sačuvala se do danas. Ti isti majstori, koji su pod vodstvom svojih i turskih neimara izvodili velike građevine po Sarajevu, unosili su građevinarske elemente koje su poprimili od Turaka i u kršćanske vjerske građevine XVI. vijeka, o čemu smo govorili na drugom mjestu¹²⁰).

Prema svemu gore izloženom mogli bismo rezimirati kao glavne pojave u graditeljstvu srednjeg vijeka centralne Bosne sljedeće: Gradnje su mogle biti izvođene uz veliku smionost na svakom zemljištu i mjestu; tlocrti su povlačeni planski prema zadatku građevine; zidanje masivno i čvrsto, ali nezgrapno, te nemarno s estetskog gledišta (naročito mjere); materijal jeftin — u glavnom onaj što se zatekao na licu mjesta; obrada kamena gotovo nikakva; svodovi izvođeni od pritesane sedre ili izliveni od kaše lomljenog kamena i maltera; potpuno pomanjkanje plastičnih dekoracija u kamenu; obća upotreba drveta za stambene građevine u gradu i izvan njegovih zidina.

Nije teško naći razloge pomanjkanju višeg stupnja građevinarske i likovne umjetnosti uobće u Bosni premda njezino pučanstvo srednjeg vijeka nije oskudjevalo na velikim talentima, koji su se mogli razviti samo u tudini. Došavši u Bosnu sa svojom niskom, stočarskom kulturom, nije taj naš sviet u svojoj novoj domovini našao niti urođenika niti kulturnih spomenika, koji bi bili na nekom većem uljudbenom stupnju od njihovog i mogao vršiti neki preobraćaj na bolje. Već je Sergejevski zapazio da rimska kultura, koja je ovdje predhodila slovenskoj nije mogla — što je i razumljivo, jer je bila izključivo vojnička i povlačila se samo pitomim dolinama — da utiče mnogo na kulturni niveau domaćeg elementa, koji se opet uglavnom držao divljih, neprohodnih planina^{120a}). Šta više taj elemenat je mogao da u kasno antičko doba u Bosni počne i rimskim naseljenicima naturati obilježja svoje

¹¹⁹) Mazalić: Starine u Dobrunu, Gl. Z. m. 1941.

¹²⁰) Mazalić: Kratak izvještaj o ispitivanju starina itd., Gl. Z. m. 1938., str. 109.

^{120a}) Sergejevski: Spätantike Denkmäler aus Zenica, Gl. Z. m. 1932. str. 54.

umjetnosti, da u petom i šestom vijeku posve preovlada (ornamentika crkava u Zenici, Dabrovini, Šuici itd.). prenoseći svakako svoju drvorezbarsku umjetnost na lapor. Taku su donieli i Sloveni sobom u Bosu i zadržali ju, ne našavši ništa bolje, za razliku od svojih sretnijih sunarodnjaka, koji naseliše susjedna područja — naročito Dalmaciju. Ušavši potom odmah u borbe, koje su trajale stoljećima da se utvrde u useljenom kraju, Bosanci nisu imali nikada ni prilike da pomisle na duhovna usavršavanja, dok su ih sa svih strana napadali kao gladni vukovi njihovi najbliži susjedi.

V. OKOLINA BORČA

A) Neposredna okolina: podgrade, carinarnica, nekropole.

Boračko podgrade — u dokumentima obično Sub Boraz — nije bilo na mjestu gdje se danas nalazi selo Varošiste, jer se tuda prostiralo groblje, a osim toga bilo bi dosta daleko od grada, radi čega bi se stanovništvo za slučaj neprijateljskog iznenadnog napada teško moglo skloniti u njega. Mjesto podgradu moramo tražiti bliže gradu, i prema našem situacionom planu (sl. 1) ono je moglo biti na terenu oko lokaliteta Mramor i Radjevići istočno od puta, što vodi od lokaliteta Carine za grad. Seljaci današnjeg sela Varošista Obradovići naselili su se tu prije jedno 120 godina i nisu našli na tom mjestu nikakvog ranijeg naselja ni ostataka građevina. Seosko naselje prije njihovog bilo je nešto niže, istočno od današnjeg, udaljeno oko 300 m (sl. 1). Tragovi temelja kuća toga naselja još se dobro razaznaju pod leđinom. Osim naziva Varošiste za samo selo ima i naziv Varošiste za lokalitet kulturnog zemljišta, južno od sela. Svakako je današnje selo dobilo svoje ime po ovom lokalitetu, a po njegovom imenu može se zaključiti, da je tu negdje u blizini, ali još bliže gradu, bilo boračko podgrade, upravo na onom mjestu gdje smo rekli: oko Radjevića i Mramora. Još nešto upućuje na to. Carinarnica morala je svakako ležati na mjestu, gdje se prolaznici mogu lako kontrolisati, a to mjesto moralo je biti izpred podgrada, a nikako u njemu. Carinarnica nije mogla biti na onom mjestu, koje se danas naziva Carinom. To je vrlo mali lokalitet na samom putu, jugo-zapadno od sela (sl. 1). Seljaci pokazuju na tom mjestu hrpu tobožnje ruševine, jedno dvadeset koraka duge i široke, i vele da je tu bila carinarnica, no kad se bolje pregleda ta hrpa, lako se uvidi, da to nije ruševina već prirodna neravnina ruševne stiene koju put prosieca od davnina i vjerovanto je ljudskom rukom obijana. Jedno 150 m izpod toga mjesta idući k jugo-zapadu ima razkrstnica, gdje se sustiže i križa više puteva: onaj što ide kosom od sela Varošista prema gradu; onaj, što dolazi od mosta na Prači sa iztoka; onaj, što dolazi od mosta na Prači sa zapada preko Ostrovice; te onaj, što dolazi s rijeke od stanice žičane željeznice (u situacionom planu zapadno od željezničke stanice, (sl. 1). Svi ti putevi ukrštavali su se i u srednjem vijeku na tom mjestu, i sasvim je razumljivo, da je carinarnica mogla biti samo tu, mislim ondje, gdje je u planu označena seoska kuća (Nezira Kujovića), zapravo njoj nasuprot, na maloj uzvišici u uglu, što ga čini put od grada i onaj što dolazi s rijeke između lokaliteta Ljestve i Mramor. Kad smo tako utvrdili mjesto carinarnice, doći ćemo lako na to, da je podgrade ležalo između nje i Male Gradine, a to je onaj prostor, što smo ga ranije označili. To je čvrst ocjedit teren, okrenut suncu. Neplodan je i ne obrađuje se, osim nižih dijelova. Zarastao je u sitniju hrastovu šumu i šiprag. Pored njega vodio je glavni put u grad, a u blizini Male Gradine vidi se trasa nestalog puta, koji je dolazio iz podgrada i vezao se tu za taj glavni. Na

današnjem prostoru nekadašnjeg podgrada nema vidljivih tragova zgrada, koje su jamačno bile drvene, ali bi se nesumnjivo kopanjem moglo naići na tragove temelja, naročito po pošumljenom dielu duž današnjeg puta.

U boračko podgrade spadao je i lokalitet Čiza — u katastarskoj karti krivo označen Čisa (sl. 1, 5, 11). Da li je na njemu duž puta bilo kakvih zgrada ne može se reći, ali vidni i dosta obimni tragovi temelja jedne velike građevine govore za to (sl. 11). Ta građevina bila je crkva. Samo ime Čiza kako ga izgovaraju doseljenici Crnogorci Obradovići, a pravo je Čiza, označava crkvu u jednom dijalektu talijanskog jezika. Bourcier veli da se u Veneciji, Milanu i po Pijemontu čuje usljed palatalizacije za kjave (*chiave* = ključ) čave, za gjanda (*ghianda* = šljunak) danda itd¹²¹). U Dalmaciji, koja je bila pod upravom Venecije kroz srednji vijek, čuje se također isto, pa i od kjeza (*chiesa* = crkva) čuje se čeza sa iskretanjem onoga e na i. Čuje se kod ikavaca i »čiza«. U Dubroniku se kaže »ajdemo u spizu« mjesto u spezu (od *la spesa* = trošak) Vidjeli smo ranije, da su dubrovački trgovci imali na Borču jako sjedište i to u podgrađu, koje je bilo preko puta spomenute građevine, koju su oni nazivali svojim dijalektom Čiza, po čemu je i lokalitet dobio svoje ime. Mogli bismo zaključiti, da je to ime za lokalitet nastalo, odnosno učvrstilo se poslije zapuštenja grada i crkve, jer je podgrade, kako smo vidjeli i dalje životarilo¹²²). Pitanje je samo: čija je crkva bila: patarenska, grčko-iztočna ili katolička? Bosanci su gradili svoje crkve ili u samom gradu ili usred nekropola. Katolici i grčko-iztočnjaci na vidnom, istaknutom mjestu ili u zaklonjenom gdje ima dovoljno šume i vode, a ovo mjesto ne odgovara ni jednom uslovu. Ostaje jedno dosta moguće rješenje: da su vjerovatno dubrovački kolonisti sagradili sebi ukraj kolonije crkvu¹²³). Iz položaja današnjih ostataka, koji čine vrlo veliku gomilu zaraslu u ledinu, teško se može sa sigurnošću reći, kako je zgrada bila orijentirana, ali je njezina veličina bila po prilici 10—12 m. Poteškoću istraživanju temelja zgrade povećava činjenica da je na njoj bila nekada podignuta seoska kuća — po kazivanju seljaka s Varošišta — koja je već davno srušena. Seljaci uobče znaju samo za nju, a o crkvi ništa, ali veličina i masivnost tragova, a naročito veliki nasip zemlje, da se dobije nivelisan teren, sam po sebi govori da to nije djelo naših seljaka, koji na svaki način izbjegavaju za gradnju kuća zemljište, koje bi morali mnogo kopati ili podzidavati. Osim toga otkriveni dijelovi temeljnog zida jasno govore, da građevina pripada srednjem vijeku. Samo bi se kopanjem mogli otkriti temelji ove crkve, a kako imamo vrlo malo lokaliteta ove vrste u Bosni, bilo bi neobhodno, da se to odkopavanje izvrši. Nije nemoguće da doživimo iznenađenje: jer ako je crkva bila patarenska mogla bi na ovom mjestu da bude grobna crkva gospodara Borča s kriptom u podzemlju.

Izpod ovog lokaliteta ima izvor mlake, bljutave vode, koju bi trebalo kemijski izpitati. Iznad samog izvora jedan komadić zemlje u proljeće časa utone i stvara udubljenje, a časa se izpupči u vidu brežuljčića.

¹²¹) Eduard Bourcier: *Éléments de Linguistique romane*, Paris 1930.

¹²²) Pošto se Turci nisu zadržavali na Borču poslije osvojenja Bosne, to se ne može uzeti, da bi ime Čiza moglo nastati od njihove riječi čizmek = crtati, čiza = linija, a nema ni podloge za to.

¹²³) Da su Dubrovčani i drugi katolički kolonisti u Srbiji imali obično i crkvu u svojim kolonijama, imamo za to dosta podataka kod Jirečka. Prema tim podacima Vasić spominje katoličke crkve u Brskovu, Trepči, Prizrenu, Plani, Ostrači, Koporiću, Rogoznu, Janjevu i Novom Brdu (Vasić: *Žiža i Lazarica*, str. 110).

Nisu nam dovoljno poznati podatci o dubrovačkim i saskim kolonijama po Bosni, ali je nesumnjivo da se i te kolonije imale prema potrebi svoje crkve.

Groblje stanovnika Borča bilo je kao obično izvan grada i podgrada. Ono se nalazilo u produženju kose, na kojoj je bio podignut grad za oko 1 km udaljenosti prema sjevero-istoku. Ono zahvaća lokalitet, zvani Begovina (sl. 1), čije granice se poklapaju sa granicama nekropole, koja se protezala oko 200 m u dužinu. Begovina je dalje zahvatala i lokalitet Pavlovinu sve do pod Vučiju Glavu (+ 733). Ranije je bilo mnogo više kamenova (stećaka) i premda okolno stanovništvo tvrdi, da ih ono ne iskorišćuje u novogradnje, ne može se u to vjerovati. Ako ništa drugo, a ono je sigurno, da ih krče radi dobijanja korisne zemlje. Možemo ih podieliti u tri hrpe. Jedna je poviše same kote 702 na sjevernom kraju nekropole, na tzv. »Solilima«¹²⁴⁾, kod lokaliteta, zvanog Veliki Hrastovi. Druga je oko štale i sjenare težaka Ostoje Obradovića, nekako usred nekropole, a treća je na njezinom zapadnom kraju. Spomenuta sjenara podignuta je na mjestu gdje je u srednjem vijeku bio majdan, iz koga su vađeni i tesani nadgrobni spomenici. Kraj nje se nalazi još jedan stećak nedovršen. Spomenuti Ostoja pričao mi je da su se u majdanu vidjele jame, odakle su neki monoliti bili izvaljeni. Majdan nije bio nad zemljom već u njoj. Ovo otkriće majdana u samom groblju nuka nas na pomisao, da je nešto slično bilo i na ostalim mnogim nekropolama po Bosni pa bi prema tome odpala pretpostavka, da se kamenje dovlačilo iz velike daljine. Mnoge nekropole srednjeg vijeka u Bosni, koje ja poznajem, imale su svoje majdane za nadgrobno kamenje u neposrednoj blizini.

Od nadgrobničkih spomenika na Solilima vidi se danas na samom putu jedna ploča utonula do vrha u zemlju, dvadesetak ploča ima rasijskih po pašnjaku i osam sarkofaga bez natpisa. Bilo ih je ranije više. Do ovoga diela nekropole je i grčko-iztočno groblje. Izgleda, da je na koti 702 bila grobljanska crkvice, no bez kopanja ne može se sa sigurnošću tvrditi.

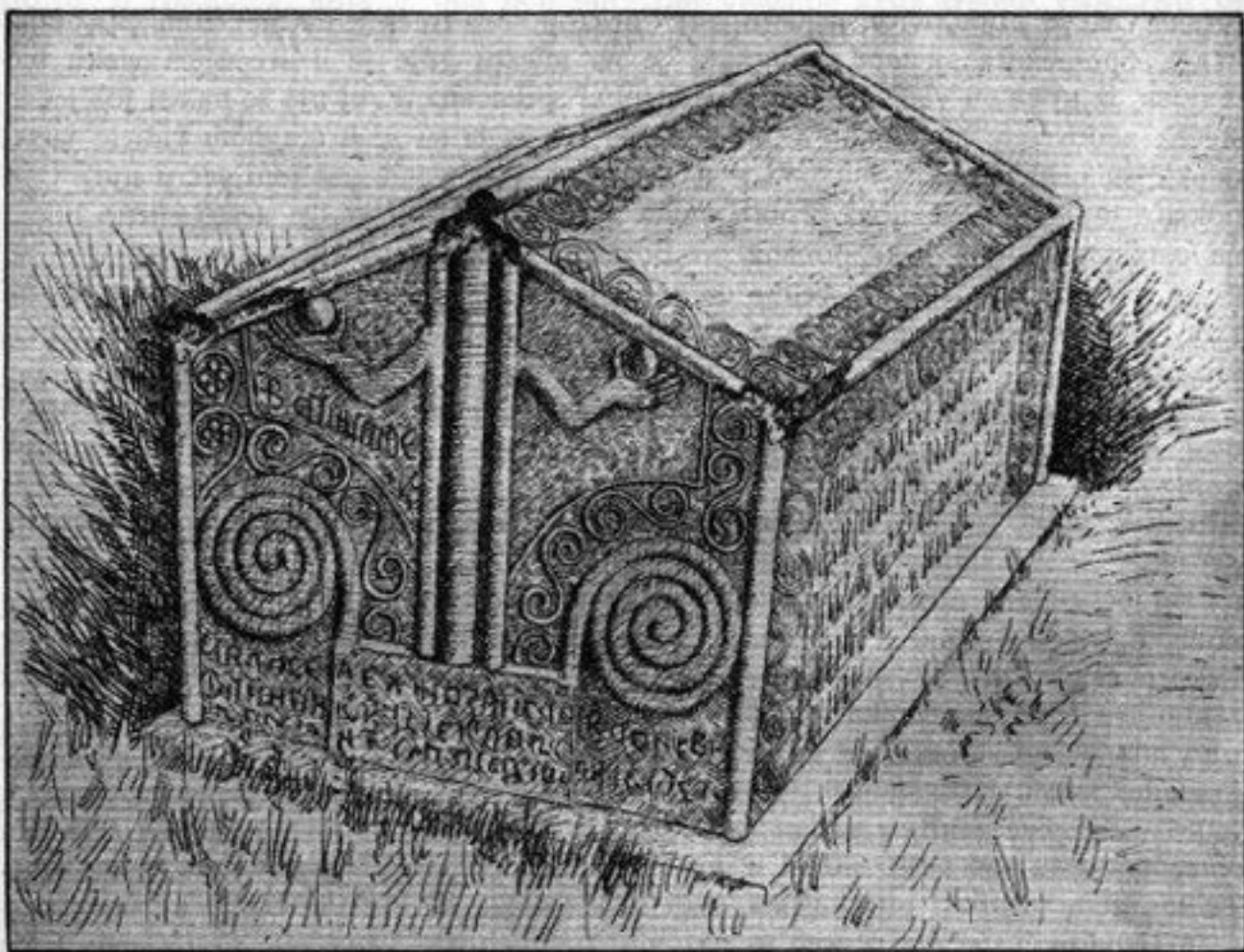
Idući od tog diela nekropole k srednjem, opazit' ćemo, prije nego što do njega dođemo, s desne strane u njivi jedan izvaljen stećak osrednje veličine, forme sanduka. Uskoro ćemo stići do spomenute sjenare, iza koje se nalazi na maloj uzvišici vrlo zanimljiva hrpa spomenika. Uzvišica je tek kojih par metara niža od kote 702. Na njoj ima sedam stećaka, od kojih četiri leže u jednom redu, jedan je razbijen na tri komada, jedan, bliži sjenari, i nije na ničijem grobu, već je tu ostao nedovršen, kako smo gore rekli, a sedmi leži dvadesetak koraka od ove hrpe. On nije na starom mjestu već nešto niže i iz prvobitne orijentacije I-Z poremećen je na JI-SZ. To moramo pripisati pljačkašima, koji nisu ostavili na miru ni ostale grobove.

Hrpa ovih stećaka manjih je i osrednjih dimenzija. Najveći je prvi (sa sjevera) od ona četiri, što leže jedan pored drugoga. Njegovo sljeme dugo je 2.10 m, a visoko od podnožne ploče 0.84 m. Najmanji je četvrti po redu i izgleda, da je na djetinjem grobu. Najzanimljiviji je treći po redu po svom zapisu i po svojoj luk-suznoj, plastičnoj dekoraciji. On jedini na boračkoj nekropoli ima i nadpis. Grobnica pod njim je prekopana i opljačkana u vrijeme gradnje željezničke pruge, zato kamen i leži u udolici te se ni ne vidi, dok mu se sasvim ne pride. S južne strane te udolice vide se dva komada temeljnih kamenova, na kojima je stećak ležao. Seljaci iz Varošišta ne znaju kazati, šta se u tom grobu našlo, pošto su pljačkaši bili »neka gospoda« — kako ona kažu — te se njihovom »poslovanju« nisu smjeli približavati. Sreća je, da je sam stećak u glavnom sačuvan, jer on spada po svojoj izradi i plastičnoj dekoraciji u onaj mali broj najljepših nadgrobničkih spomenika srednjevjekovne Bosne, a to su ona dva-tri u Kopošiću s nekropole kneza Batića-

¹²⁴⁾ Solila su mjesto gdje se večerom daje so sitnoj stoci.

Mirkovića, što smo ih opisali na drugom mjestu¹²⁹⁾ te onaj iz Zgošće, sad u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu¹³⁰⁾. Vrló je zanimljivo, da ovaj stećak s Borča nije dosada publikovan, ma da je tako zanimljiv. Po formi linija nema one otmenosti kao oni u Kopošiću, ali je interesantniji po svojoj dekorativnosti i bogatiji po izradi.

Monolit je izrađen u vidu kućice s dvoslivnim krovom, čije sljeme je dugo 2,02 m s visinom od 0,78, od podnožne ploče, koja za 0,12 opasuje naokolo sarkofag. Uže, krovne strane široke su 0,50 m. Debljina podnožne ploče nije se mogla izmjeriti, jer je ukopana. Svi bridovi sarkofaga, osim podnožnih, izrađeni su u vidu poruba,

Sl. 13. Grad Borač: nadgrobni spomenik nepoznatog junaka Radoslava Pavlovića na Begovini.

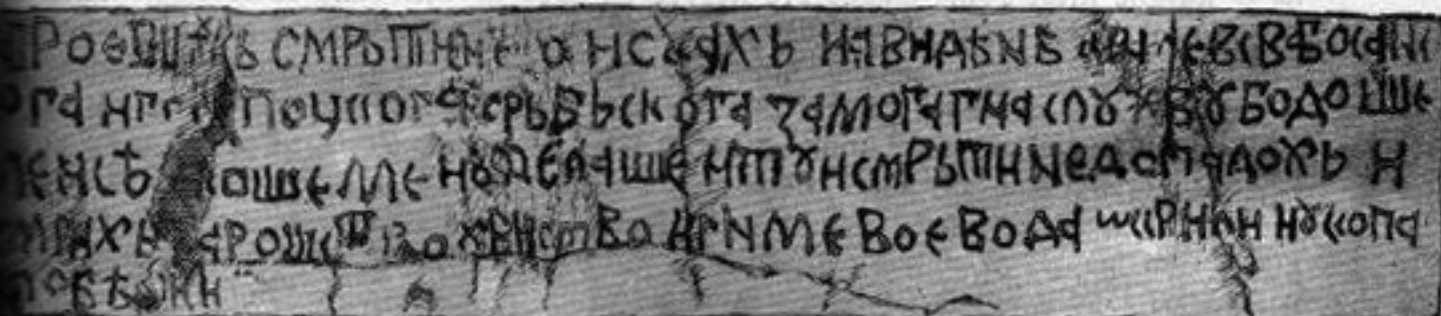
čiji je presjek polukružan (sl. 13). Tim je naglašen oblik kuće, nadgrobne, koju inače često predstavljaju bosanski nadgrobni spomenici. Pored te dekoracije sve četiri duže strane ovoga stećka ukrašene su po rubu plastičnim ornamentom lozice (sl. 13). Ova je široka 10 cm, a sastoji se od manjih dielova oblika latinskog slova S, dugačkih 20 cm, čiji su krajevi dobro savijeni i zatvaraju u sebi po jednu rozetu s pet latica. Te kuke, da ih tako nazovem, dodiruju se i čine lozicu. I uže strane

¹²⁹⁾ Mazalić: Starine po okolini Sarajeva, Gl. Z. m. 1939., str. 29—31.

¹³⁰⁾ Ako uzmemo da je Zgoščanski stećak rad nekog Dalmatinca, kako je to dobro dokazao Stratimirović (Gl. Z. m. 1891., str. 189, članak Sredovjekovno groblje kod Zgošće) onda bi ovaj naš spomenik bio najtipičniji i najljepši primjerak svoje vrste.

stečka, istočna i zapadna, djelomično su dekorisane istim ornamentom, u koliko se mogao smjestiti u određeni prostor, ili njegovim dielovima. Ovaj je ornamenat bizantskog podrijetla. Zapravo antičkog, ali je u Bizantu gajen najdulje vremena u raznim varijantama. Otud smo ga i mi primili. Onaj plastički porub i ova lozica glavno su dekorativno obilježje ovoga bosanskog nadgrobnog spomenika. On inače, pored toga ima na svima uzpravnim stranama još posebne dodatke, koji njegovu dekorativnost povećavaju do potpunosti. Na zapadnoj strani imamo plastičnu predstavu posude, iz koje su nikla tri uspravna stabla. Posuda ima uha savijena u spiralu. Srednje stablo je deblje od krajnjih. Iz ovih se u prostoru zabata odvojila po jedna grana u vidu ruke. Svaka od njih drži kao jabuku. Ruke su vrlo primitivno izrađene (sl. 13). Na toj strani stečka počinje zapis no on je na žalost toliko oštećen, da ga nisam mogao pročitati osim nekoliko slogova. Gore pod rukom, gledaocu s lijeve strane, ima odulja rieč od koje se mogu pročitati samo prva dva slova БЗ i zadnje Е (sl. 13). Dolje, na samoj posudi s lijeva, možda stoji „ЧХЛ“ (1430?), pa zatim: „АСЕ АЕЖ-Ч ОЗРНСА... БОЕВ... ОНН... СБ... ОН...“ Iz ovoga krnjavog čitanja moglo bi se dovijanjem zaključiti da početak glasi: = Ivaniš sieče - - ase leži Ozrisav voevoda Kopjević, ali je onda nerazumljiv nastavak zapisa na južnoj strani stečka, koji izgleda da počinje opet nekim prezimenom, no na njega ćemo se kasnije osvrnuti. Inače ime Ozrisav, Ozrko, Ozrin nije bilo riedko u zemlji Pavlovića¹²⁷).

Istočna strana ovoga spomenika pokazuje nam sličnu predstavu kao i zapadna, samo one dvije grane što se odvajaju od krajnjih stabala, nemaju oblik ruku. Da li ove predstave na istočnoj i zapadnoj strani imaju i neko simoblično značenje pored svoje dekorativne zadaće, vrlo je vjerovatno. Ono će imati neke veze sa zagrobnim životom (Uzkrснуće). Na dugačkoj sjevernoj strani stečka prikazana je plastički scena lova: konjanik s izmahnutim kopljem, na kom se leprša zastavica, progoni bježećeg jelena. Cijela južna strana zauzeta je nadpisom, koji je, kako smo gore rekli, nastavak nadpisa sa zapadne strane, a sastoji se od pet redaka. Peti redak ima samo dvije rieči. Ostala četiri reda čine pravokutnik dug 1,70 m, visok 0,25 m; slova su kao i na zapadnoj strani urezana, a visoka su oko 0,05 m. Nadpis glasi:

Sl. 14. Grad Borač: zapis na južnoj strani nadgrobnog spomenika nepoznatog junaka na Begovini; crtež, izveden prema gipsovom otisku, snimljenom sa originala po dru M. Mandiću i D. Mazaliću. Otisak se nalazi u srednjovjekovnoj zbirci Zem. muzeja u Sarajevu.

Čita se: .... roe(vič?) smrti ne (p)oisakah ja vidjen kraljevsva (= kraljevstva) bosanskoga i gospockoga srbskoga za moga g(ospodi)na službu bodoše me i sikoše me i oderaše (?) i tuj smrtine (= smrtne) dopadoh i umrih (n)a roštvo (= roždstvo) Hrist(o)vo i g(ospodi)n me vojvoda okrih i ukopa i pobil(i)ži.

¹²⁷ U Rogatici uzidan je u grčko-istočnu crkvu kamen Bogdana Ozrinovića, Domšnog sina (srednjovjekovna zbirka Zemaljskog muzeja u Sarajevu, otisak br. 39 i 40). U Zaseoku kod Zvonika ima kamen Braje Tvrdjevića, na kom se spominje sin mu Ozrko (ista zbirka br. 27). Jednog Ozrisalića, s Borča, kasnije ćemo spomenuti.

Upadljivo je kod ovoga nadpisa fonetsko pisanje rieči gospocki i roštvo mjesto gospodski i roždstvo (rožastvo, roždastvo) kako se to obično vidi u pisanim bosanskim dokumentima XIV. i XV. veka. Zanimljiva je skraćenica ГN za gospodin, zatim oblici pismena Ч, Ё, 7 i A koji su bliži oblicima što se vide u kasnijim spomenicima ove vrste (granično područje). Jedinstven je oblik slova š (Ш) sa četiri haste Ikavica se naročito ističe. Za to i čitam, prema rieči »ΣΜΡΗΧb«, sikoše i pobiliži. Po slovu П s tri uzpravne haste zaključujem da zapis pada u podmaklu prvu polovinu XV. veka.

Od dvorskih pisara, koji su radili na Borču, jedini knez Curić piše roštvo (Рoштвo) i gospocki i drži se toga stalno, a pošto možemo pretpostaviti, da je i on imao svoj udio pri sastavljanju nadpisa, koji su izlazili iz dvora, a ovdje imamo takav slučaj, onda moramo zaključiti, da i ovaj nadpis potječe iz njegovog vremena¹²⁸⁾. Po ostalim pak karakteristikama slova spada on i inače u XV. vjek¹²⁹⁾.

Moramo se osvrnuti u ovom zapisu i na ono spominjanje susjedne srbske države, jer smo i tim u mogućnosti da zapis datiramo u izvjestan period. Pošto Bosanci nisu sa Srbima sve do saradnje kralja Tvrtka i kneza Lazara imali bližeg dodira, to je i naš junak mogao svoj glas steći samo od tog vremena pa dalje, dakle pod kraj XIV. veka. Najviše dodira imao je taj kraj sa susjednom srbskom zemljom u vrijeme s jedne strane Radoslava Pavlovića, a s druge Đurđa Brankovića, naročito od borbi za Srebrenicu koja je 1426. ili 1425.^{129a)} pala u ruke despotu, a zatim za vrijeme Konavoskog rata 1430.—1432., za koji je bio zainteresovan i despot. (Ćorović: Despot Đ. Branković prema Konavoskom ratu, Gl. S. K. A. CX.). Na despotovoj strani bili su plemići Zlatonosovići, prvi susjedi Pavlovića. — Čini mi se da je u ovo vrijeme mogao naš junak izići na glas i u srbske strane, a to bi se poklapalo i sa ranije navedenim razlozima, po kojima se ovaj spomenik može datirati negdje u vrijeme iza Konavoskog rata. Je li Ozrisav stekao svoju slavu u borbi s Turcima ili Srbima ili možda Madarima, koji su 1410. upali u Usoru i Soli ne može se ništa reći. Svakako znamo da su Bosanci 1425. vodili s despotom borbe za Srebrenicu no bez uspjeha i da je kasnije kralj Toma ulagao sve napore da dođe do nje. Tako su se stalno oko tog grada pored političkih vodile povremeno kroz tri decenija i oružane borbe. Premda je izgledalo da je 1445. konačno ostala Srebrenica u despotovim rukama vidimo već 1448. Bosance gdje je pokušavaju oteti te i pored neuspjeha, koji ih je pratio pokušavaju isto 1455., dok je ne zauzeše definitivno Turci.

Iz sadržaja nadpisa vidimo, da se radi o nekom junaku, koji je stradao u službi svog gospodara. Po samoj ljepoti nadgrobnog spomenika jasno je, da se radi o glasovitom junaku, vrijednom neobičnog poštovanja, jer takog spomenika nema na daleko. Ni sami gospodari Borča, u koliko su tu ukopani, nemaju takih spomenika na svojim grobovima. Iz Kuripešićevog putopisa vidimo, da je narod u okolini Rogatice oko 1530. godine, znao za jednog junaka, koji je bio u službi Radoslava Pavlovića, o kome su tada pjevane i junačke pjesme. Narod iz te okoline nesumnjivo je znao, da postoji i spomenik tome junaku na Borču, a to je ovaj naš, no s vremenom je prenio svoje znanje o tome na one spomenike Vlatka Vladevića¹³⁰⁾

¹²⁸⁾ Izgleda da je Mitoš bio od ranije na dvoru Pavlovića, prije nego je postao dvorski pisar, jer ga vidimo 1445. kao izaslanika u Dubrovniku (Mikl. 432).

¹²⁹⁾ Truhelka: Bosančica, Gl. Z. m. 1889., 4, str. 65.

^{129a)} Dinić: Srebrnik kraj Srebrenice, Glas S. K. A. CLXI (čir.), str. 190—196.

¹³⁰⁾ Selo Ladevići u Stomorini, s. obč. Srednje, kraj Sarajeva, vjerovatno čuva uspomenu na Vlatkov rod ili posjed, osobito radi toga, što je to prezime neobično u našim krajevima u srednjoj Bosni.

i njegovog slugu Mitoša na Ladevini, koja je ležala pored glavnog i to vrlo frekventiranog puta i često posjećivana, a tek četiri kilometra udaljena od Borča. Tome je mnogo doprinijelo i podpuno zapuštenje Borča i njegove neposredne okoline pa tako i nekropole, na kojoj se ovaj spomenik nalazio. Kad tako uzmemo stvar onda moramo pretpostaviti, da je ovaj naš spomenik nadgrobni kamen onoga poznatog junaka Radoslavljevog, a to bi bio po mom, ali ne sigurnom, čitanju Ozrisav Kopjević, možda otac onoga Radoja Ozrisalića, kneza, što je s Mitošom Curićem, knezom, i kasnijim dvorskim pisarem, išao kao izaslanik vojvode Ivaniša i braće mu u Dubrovnik.¹³¹⁾ Po sadržini nadpisa on je umro prije Radoslava, ali to ne znači, da mu je nadgrobni kamen odmah podignut. Mogao je biti izrađen i postavljen i poslije smrti samog Radoslava^{132a)}. Moramo opravdati i Kuripešića radi onoga njegovog krivog izvještaja o »grobovima Radoslava Pavlovića i njegovog vjernog slugu«, jer je tu zabunu unio narod iz okoline, a ne Kuripešić. To nam potvrđuje i drugi putopisac, onaj iz Nagarolovog poslanstva, koje je dvije godine kasnije prošlo ovim krajem. I u njemu se spominje blizu Rogatice »grob Radoslava Pavlovića«, dabogme onaj Vlatkov s Ladevine¹³²⁾. Vjerovatno je junak, koji je ukopan pod ovim našim spomenikom, bio u rodu s Pavlovićima, dok leži na njihovoj »plemenitoj zemlji«. Njegovi opet, najbliži rodovi, leže pored njega.

Stećak je nekom srećom do danas dobro očuvan. Par manjih prepuklih mjesta i šupljina, izazvatih vremenom ili možda i lagumanjem, pokušao je bivši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu g. Vejsil Ćurčić po pričanju seljaka s Varošišta da zaliepi cementom i gipsom no bez velikog uspjeha. Oba sredstva nisu materijal za restauraciju kamenitih spomenika. Kako oni izgledaju, kad se za to upotrebi cement najbolje se vidi po onim nakaradama u lapidariju sarajevskog Zemaljskog muzeja, koje su prije tri-četiri decenija izvođene. Gips uobće nije za taj posao. G. Ćurčić učinio je nesumnjivo dobru stvar, što se brinuo za ovu nekropolu, a za koju sam i ja sâm pokušao da zainteresiram vlasnike nekropole seljake s Varošišta Obradoviće. Možda s uspjehom. Ali ako uskoro ne izide toliko očekivani muzejski zakon, po kome će starine ove vrsti biti zaštićene kao nacionalni spomenici, nestat' će i ova nekropola kao prikladan majdan kamena, a time bi se nanijela ogromna šteta, jer stećak, koji opisasmo, predstavlja pored svoje umjetničke i veliku materijalnu vrijednost¹³³⁾. Već sam napried spomenuo, da malo ima spomenika ove vrsti srednjeg vijeka u Bosni, koji bi se po svojim plastičkim, dekorativnim i umjetničkim vrijednostima isticali kao ovaj, na kome naročito pada u oči konsekventno provođenje

¹³¹⁾ Mikl. 432. Izgleda, da su Ozrisalići bili i u nekom srodstvu sa Brailom Tezalovićem, kako se vidi iz one listine iz 1475. koju je Truhelka objavio u svom djelu Tursko-slovj. spom. dubr. archive (Gl. Z. m. 1911., str. 41). Radić Ozrisalić, što se tu spominje, biće identičan s Radojem Ozrisalićem kod Miklošića (Mikl. 432).

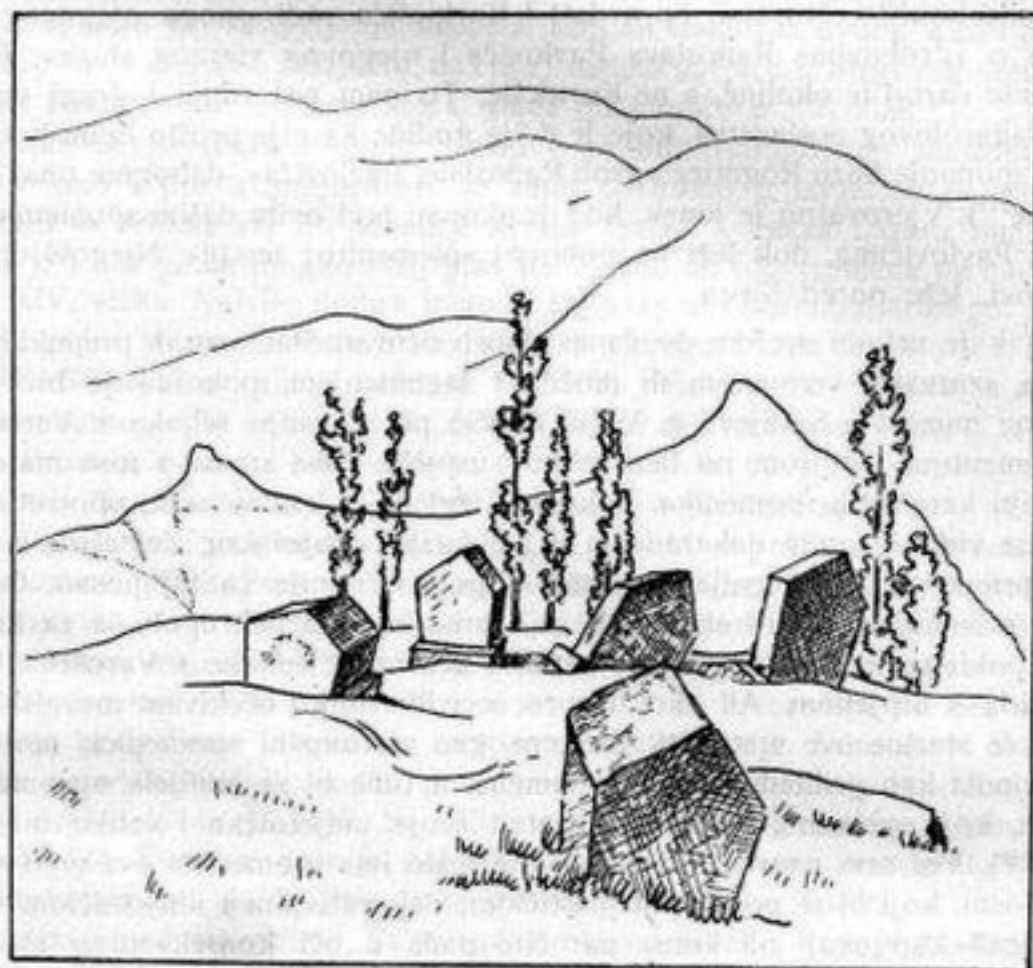
^{132a)} Ako pretpostavimo da je diak Mitoš sastavljač nadpisa, a to je gotovo sigurno, onda bi izgledalo da je ovaj spomenik podignut poslije smrti Radoslava Pavlovića, jer je Mitoš postao dvorskim pisarem iza njegove smrti. To ipak ne umanjuje vjerojatnost, da pod njim leži onaj poznati Radoslavljev junak, jer kamen nije morao biti odmah ni postavljen. Ali kako se dvorski pisar ne rađa, već godinama uči kod starijeg pisara, u našem slučaju Mitoš kod Ivana, mogao je Mitoš biti ipak sastavljač nadpisa za Radoslavljeva života, odnosno spomenik je mogao tada da bude i podignut.

¹³²⁾ Matković: Putovanja po Balkanskom poluotoku, Rad 56, str. 200.

¹³³⁾ U međuvremenu, dok sam radio na ovoj studiji, izišla je naredba Ministarstva bogoslovja i nastave br. LXXVIII.-135. Z. p. 1941., o čuvanju starina. Nju bi trebalo češće obnarodovati po našim selima.

pravilnosti ornamenta lozice po velikim stranama stećka. Prvi put vidimo ovdje jednog bosanskog klesara s preciznijom mjerom u ruci, a to je unikum među bosanskim majstorima nadgrobnih i građevnih spomenika, koji u tom pogledu kroz sva vremena pokazuju stanovitu aljkavost.

Niže ove hrpe stećaka, jedno pedeset koraka prema zapadu, nalazi se treći dio boračke nekropole. Tu se nalazi pet sarkofaga i jedna ploča (sl. 15). Pošto je ova drugčije orijentirana nego ostali kamenovi, a u njezinoj blizini se vidi dosta velika udolica, izgleda, da ona potječe od nekog stećka, koji je nestao s toga mjesta.

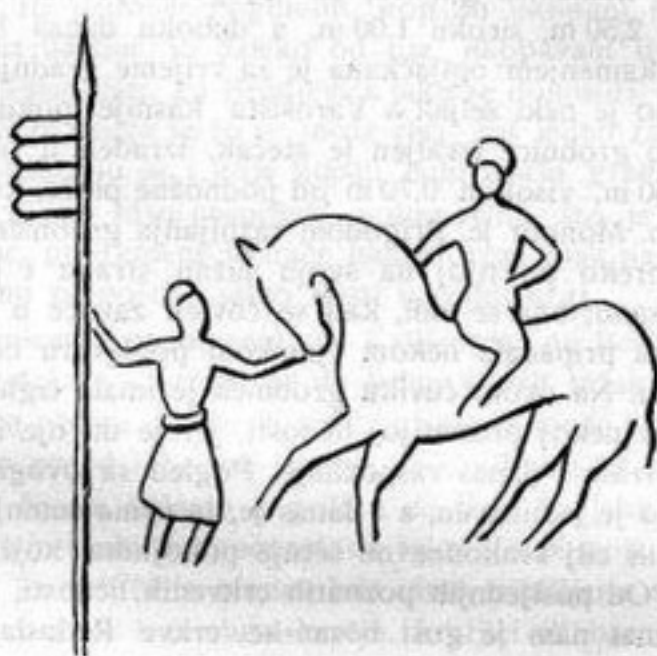

Sl. 15. Grad Borač: nekropola Pavlovića (?) na Begovini. U pozadini imponantna silhueta položaja grada.

Ostalih pet stećaka velikih su dimenzija, monoliti su, izrađeni od dobrog kamena krečnjaka. Od ona tri, koji stoje uporedo, ističe se srednji i veličinom i plastičnom dekoracijom. Sljeme mu je dugo 2.35 m, a visoko od postamenta 1.20. Po dnu zabata širok je 1.00 m, dok mu je postolje šire od sarkofaga za 18—21 cm, naokolo. Na južnoj strani prikazan je u reljefu sluga (paž), koji desnom rukom drži koplje sa zastavičicom u četiri boje, a lijevom konja, na kom je konjanik prikazan u neobičnoj pozi, jašući naopako! (sl. 16). Konj i konjanik visoki su pedeset centimetara, koplje u paža devedeset. Držim, da majstor nije umio da izradi jahača, jer se i inače vidi, da nije bio vješt svome poslu.

Par koraka iztočno od ova tri stečka leži još jedan s plastičnom dekoracijom. Taj je u sljemenu dug 2.00 m, a visok 0.80 m, od podnožne ploče do vrha zabata. Njegova iztočna strana ukrašena je nekom životinjom, čije konture su urezane u kamen, a naliči na jelena. Iznad njega prikazan je u reljefu čudan neki ornamenat u vidu oblaka, koji teško da ima ikakve veze s jelenom, kojega je neko kasnije urezao, i to vrlo slabo. Vidi se već po tome, što su konture urezane, da nema veze s ostalim dekoracijama, jer su one sve plastične. O kakvoj predstavi konja s krilima (vilinski konj) u vezi s ovom slikom, kako su seljaci s Varošišta čuli od nekog muzejca, nema ni govora. Na sjevernoj, krovnoj strani stečka, izklesana je ruka s mačem, a na protivnoj strani, križasta rozeta.

Kako bismo raztumačili pojavu od tri hrpe grobova na boračkoj nekropoli? Može li se pretpostaviti, da su na jednom mjestu zakopani gospodari grada s naj-

Sl. 16. Grad Borač: plastična dekoracija sa stečka Radoslava Pavlovića (?) sa nekropole na Begovini.

bližom rodbinom, dok su druga dva određena za srodnike, kojih je nesumnjivo uvijek bilo na gradu, a koji su po krvi mogli da se kopaju na ovoj baštini.

Znamo, da je Pavle Radinović mrtav odnešen u Vrhbosnu i možda pokopan na Pavlovcu kod Sarajeva. Petar, njegov prvi sin, negdje je poginuo i mi mu neznamo za grob, ali je mogao biti donešen na ovu nekropolu. Radoslav je vjerovatno umro na Borču, a po onoj priči o njegovom grobu blizu Rogatice svakako se može zaključiti, da je i zakopan na ovoj nekropoli, odnosno u ovome kraju. Od njegovih sinova umro je Ivaniš sigurno na Borču, Nikola je vjerovatno posječen 1463., ne zna se gdje, ni gdje mu je grob, a Petar je nestao. Spomenuli smo ga u službi Hercega Vlatka. Čudno je, da »gospodin vojvoda« podiže svome sluzi onakav nadgrobni spomenik na boračkoj nekropoli, a ni jednom od Pavlovića ne vidimo na njoj sličnog ili boljeg, veličanstvenijeg kamena! Jesu li oni uobće ovdje pokopani? Možda spomenici uništeni? Ili nasljednici nisu pokojnicima ni dizali neke naročite spomenike? Možda ni

vjerski razlozi nisu dozvoljavali neki luksuz u tom pogledu? Sve su to pitanja, na koja se za sada ne može odgovoriti, ali, ako su Pavlovići pokopani na ovoj nekropoli, u što vjerujem, onda će ova potonja hrpa biti njihovo zadnje prebivalište. Tri uporedna stećka su grobovi: u sredini Radoslavljev, lijevo od njega Petrov (sin Pavlov), desno Todore, žene Radoslavljeve. Onaj izpred njih, iztočno, Ivanišev, ploča i peti možda ženski grobovi.

Pored grobova na boračkoj nekropoli ima ih razasutih pojedinačno i po neposrednoj okolini. Opisujući grad naišli smo uz put na neke, koje smo spomenuli. Navodno još je jedan bio na iztočnoj padini brda, izpod Velikog Zida, no nisam ga našao. Od tih osamljenih stećaka najzanimljiviji je mali mauzolej u blizini Male Gradine.

Od kapijske kule na Maloj Gradini odvojila se od matične kose jedna manja kamenita kosa u pravcu iztoka. Na udaljenosti od jedno 150—200 m od spomenute kule uzdiže se ona u kamenitu glavicu, na kojoj sam pronašao grobnicu usječenu u živac kamen, dugu 2,50 m, široku 1,00 m, a duboku danas 1,20 m. Grobnica je prazna, po dnu zasuta kamenjem: opljačkana je za vrijeme gradnje željezničke pruge. Kostí mrtvaca navodno je neki seljak s Varošišta kasnije pokupio i zakopao na drugom mjestu. Preko grobnice izvaljen je stećak, izrađen u obliku sarkofaga, sa sljemenom dugim 1,60 m, visokim 0,70 m od podnožne ploče, koja je šira od njega za 22—32 cm, naokolo. Monolit je. Prigodom razbijanja grobnice dinomitom, pao je prilično oštećen uporeko po njoj na svoju južnu stranu i pokrio tako štaku, plastički na njoj isklesanu; ona se vidi, kad se čovjek zavuče u grobnicu. Iz ovoga zaključujem, da je ona pripadala nekom vjerskom poglavaru bosanske crkve, koji je bio stalno na Borču. Na ovom čuviku grobnica je imala izgled malog mauzoleja i svakako je pripadala nekoj poznatijoj ličnosti, jer je do nje izrađen naročiti put u kamenjaru, čija se trasa i danas raspoznaje. Pogled sa ovoga mjesta na grad, podgrade i okolinu bio je jedinstven, a i danas je, te nema sumnje, da je ovo mjesto bilo drago boravište ili cilj svakodnevné šetnje pokojnika, koji ga je i izabrao za posmrtno počivalište. Od posljednjih poznatih crkvenih ličnosti, koje su boravile na boračkom dvoru, poznat nam je gost bosanske crkve Radoslav Bradjević¹³⁴). Na zadnjoj povelji s Borča, već pred samu propast Bosne, spominje se on 1454. uz kneza Curića, dvorskog pisara, i Radića Kopjevića, dvorskog kneza. S njima je i starac Radosav, vjerojatno unuk gosta Radosava¹³⁵). Čini mi se, da je ovo grob baš ovoga, gosta Radosava Bradjevića, a temeljim to na tome, što se lokalitet, koji se spušta izpod grobnice pa prema sjeveru, zove danas Radjevići, odnosno Rađevići, kako ga zovu crnogorski doseljenici na Varošištu, a to je vrlo lako postalo od Bradjevići tj. od Bradjević¹³⁶). Sam lokalitet je mršavo zemljište, po položaju nezgodno za naselje. Na njemu se ne nalazi ni tragova ikakvom naselju, po kome bi eventualno

¹³⁴) Miklošić: Monum. 472.

¹³⁵) Mikl. Monum. 472. U povelji se veli »starac Radosav unuk«, ali se može po imenu zaključiti, da je to unuk gosta Radosava. Nije ništa neobično da je on kao unuk ovog u dosta visokom činu patarenske crkve.

¹³⁶) Tražeći nešto analogno ne trebamo daleko ići. Odmah u susjedstvu Borča je nekropola srednjeg vijeka s grobom Vlatka Vladevića. Po njegovom ogromnom nadgrobnom kamenu dobio je lokalitet kasnije naziv Ladevina mjesto Vladevina, a bio je inače baština vojvode Mitoša. U župi Vrhbosni srednjeg vijeka spominje se u onoj poznatoj povelji Bele IV. iz 1244. god. (Fermendžin, Acta, str. 12.—13.) selo Vrutke (Vrudchy) koje u XVI. vijeku nosi naziv Rutke (Skarić: Sarajevo i njegova okolina — Sarajevo 1937., str. 75). Na Sarajevskoj pijaci čuo sam od jednog seljaka sa prezimenom Grahovac da se sam naziva Raovac i Ravac!

dobilo svoje današnje ime. Ono je izvedeno svakako od nekog događaja, ličnosti ili spomenika, a taj imamo ovdje u obliku ovog malog mauzoleja, koji je nesumnjivo davao razlog da se lokalitet po njemu prozove. Danas Bradjevića nema u rogatičkom srezu, nekadanjoj boračkoj župi, ali ima Radjevići — selo u seoskoj općini Godomilje — za koje držim, da je možda postalo od Bradjevića¹²⁷). Zanimljivo je, da kraj toga sela istočno imaju dva lokaliteta, zvana Crkvina. Radijevićima inače nema spomena u poveljama srednjeg vieka, koje se odnose na ovaj kraj. Još ima jedno selo Radijevići i to u blizini Goražda — šest kilometara zračne linije u pravcu jugo-iztoka i nekoliko razštrkanih kuća sela Radijevića u s. opć. Hodidid kod Sarajeva.

Na Borču ima još dva usamljena groba: jedan na lokalitetu, zvanom Mramor sa izvrnutim stećkom, a drugi istočno odatle na mjestu, zvanom Ljestve. Pokriveni su manjim kamenovima oblika deblje ploče.

Čemu su ovi pojedini grobovi, razasuti po gradu i okolini kod onako velike nekropole? Jesu li to grobovi poginulih, koji su ukopani na mjestu pogibije ili stranaca, koji su bez baštine, ili daleko od nje, ukopavani u blizini stalnog borišta? Odgovor je teško dati. Za Bradjevića lako se domisliti, da je ondje napravljen po njegovoj želji, ali za druge se to ne može reći. Još jedno zanimljivo pitanje može se ovdje postaviti: kako su se i gdje kopali dubrovački građani u Bosni? Izgleda, da njihovi pokojnici, ako nisu prenešeni u domovinu, što je teško vjerovati, nisu ni imali osim drvene, privremene krstače kakav drugi znak na grobovima, jer su im, vjerovatno, naknadno prenošene samo kosti u rodni kraj.

U vezi s grobnicama napomenut' ću i slijedeće: na Borču, odnosno u okolini grada, uporno se održava vjerovanje, da jedan stariji težak, sa Varošišta, zna za kamenitu grobnicu u obliku pećine ili sobe, u koju se može unići, a u kojoj navodno leži kostur s mačem pored sebe, ali dotični neće nikome da kaže za to mjesto. Šta više, stvar se krije. Nisam dolazio u priliku da toga čovjeka pitam išta o tome, a njegovi bližnji odbijaju svaku mogućnost, da tako šta postoji. Meni se čini, da ipak ima nešto na stvari, jer kad bi ta glasina bila samo izmišljena, svakako bi prosti svet oko ruševina grada stvorio legendu o kralju, kraljici ili bar o nekom vitezu, koji leži u skupocienom odijelu i nakitu, sa zlatnom sabljom i sl. Ovako se govori samo o kosturu i maču, običnom rezultatu prekopavanja bosanskih grobnica srednjeg vieka. Nije li sve ostalo opljačkano od samog pronalazača grobnice, pa se sad krije? Spomenuo sam ranije one šupljine pod putem na gradu. Ima inače mjesta u ruševinama, gdje bi se kopanjem moglo doći do podrumâ ili drugih, podzemnih prostora. Ima i manjih pećina pod Velikom Stijenom, a sama stiena kote 735 bila je vrlo podesna da se u njoj stvore kakve bilo podzemne prostorije.

Svi nadgrobni kamenovi po Borču — osim onih što su oboreni ili inače pomjereni — orijentirani su pravcu iztok—zapad, prema lokalnom određivanju strana svijeta. Po busoli pomjerena im je osovina nešto na pravac S—I — J—Z. Grobovi su u velikoj većini prekopani i opljačkani. Šta je u njima nađeno, ne zna se.

¹²⁷) Zaselak Brađevina ima u seoskoj općini Ratković, kotara Srebreničkog, no ne znam, je li davnašnjeg podrijetla. Skarić vidi u njemu baštinu porodice Brađevića, ali kako je to samo zasetak od dvije tri kuće, teško da će to biti (Skarić: Stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici, Gl. geogr. dr. 1922., str. 134). Ispitivanjem podrijetla stanovništva toga kraja ili starosti moglo bi se doći bliže istini. Ime toga naselja radi rietkosti svoga imena doista je privlačivo za naš slučaj.

B) Dalja okolina: Pavlovina, Kuleta, Ladevina, Borozan, Police, Dolovi, Selo Borač, Brčigovo i Otričevo.

Pavlovina. Pošto je dvor podignut u stjenovitom terenu, koji bi se ljeti usjao od žege sagradio je vjerovatno Pavle Radinović ljetnikovac nedaleko odatle na pitomom zemljištu, punom zelenila i šume, s dobrom vodom. Danas se taj kraj zove Pavlovina, a nalazi se u produženju kose, na kojoj je bio sagrađen dvor, jedno podrug kilometar udaljenosti prema sjeveru, a to je nekih petsto koraka od sela Varošišta (kota 702), pored puta što vodi prema Vučijoj Glavi (kota 733), koja ga sa sjevera i zaštićuje. Od ljetnikovca nema danas ni traga, jer je bio sigurno drven, ali je njegovo mjesto moralo ležati negdje kraj spomenutog puta. Svakako je lokalitet dobio ime po Pavlovom boravištu na tom mjestu, a ono je inače moglo biti baština Pavlovića jer se nadovezuje na »Begovinu«. Oboje su sa sjevera ograničeni bezimenim potocićem, na kom se od starina nalazi upravo pod Pavlovinom vodenica. Na Pavlovini se u dva maha našlo zlatnog novca, iz čega sam i zaključio, da je na tom mjestu ljetovao bogati svijet.

Desetak minuta dalje od Pavlovine iztočno nalazi se lokalitet Kuleta, na kome se od pradavnih vremena vadi piesak za građevine po okolini. Nisam mogao doznati, zašto se to mjesto zove Kuleta, ali mi je pričao težak Aleksa Obradović, da je slušao od starijih, da je tu u blizini na jednoj uzvišici bilo tragova zidanoj građevini. Vjerovatno je tu bila kula za zaštitu ljetnikovca ili prolaza. Inače se na Kuletima nalazi muslimansko groblje novijeg vremena, koje i danas služi.

Ladevina. O srednjovjekovnim spomenicima na Ladevini, koja je nepun sat hoda udaljena od ruševina Borča, bilo je više puta govora¹³⁸). Sam g. Čiro Truhelka četiri puta se na njih osvrnuo, korigirajući se svaki put¹³⁹), ali ni zadnji ni predzadnji priepis i čitanje nadpisa s njih nije bilo kako treba, makar je imao za sobom, kako sam veli, dvadesetgodišnje iskustvo u čitanju bosanskog lapidarnog pisma¹⁴⁰).

Narod zove mjesto Ladevina, tako je upisano na kartama i tako ga treba pisati, a ne Vladevina, kako to čini Truhelka. Ladevina je svakako dobila svoje ime po Vladevićevom spomeniku, a do pada Bosne pod Turke bila je plemićka baština vojvode Miotoša i njegovih, kako se to vidi iz samog nadpisa. Vlatko Vladević, taj, toliko uvaženi čovjek svoga vremena u Bosni, ukopan je prema tome na tuđoj zemlji. Prezime Vladević dolazi od Vlada, Vlađa, Vlač, a ne od Vlač ili Vlač kako je to Truhelka tumačio u Wiss. Mitt. B. III., str. 437. I danas ima imena Vlađa i Vlada, a Bosanci, kako nisu imali slova »đ« služili su se slovom »ć« i za njega. Ovaj naš Vladević bio je u rodu s kraljem Tvrtkom I., jer onaj nepoznati prevodilac Dukine Bizantske poviesti (Historija Byzantina), koji je, izgleda, bio dobro upoznat s događajima u Bosni — bolje, kako veli Solovjev, nego i sam pisac¹⁴¹), naziva Vladevića sestrićem Tvrtkovim, kakav podatak za Vlatka Vukovića, poznatog vojvodu

¹³⁸) Slovinac, Dubrovnik, VII. 1884; Vijestnik h. ark. d., XI., 1889; Asbót u djelu: Bosnien und die Hercegovina, Reisebilder und Studien, Wen 1889., Stojanović: Zapisi, br. 4773 i 4774.

¹³⁹) Gl. Z. muzeja 1889., Wiss. Mitt. 1895., Gl. Z. m. 1908., i 1914.

¹⁴⁰) Nije mi poznato da li je Truhelka kasnije još pisao o ovim spomenicima ili ko drugi, ispravljajući netačnosti.

¹⁴¹) Solovjev: Sudbina jedne vlasteoske porodice iz srednjovjekovne Srbije (Starinar 1933./34., str. 66.—67. (čir.).

Tvrtkova, nemamo. On je inače bio iz roda Kosača. Dalje veli, da je on (Vladević) vodio na Kosovu bosansku vojsku, što bi bilo i razumljivo, akoprem je tamo mogao biti i vojvoda Vuković kao podređeni. Oba su bila poznata, a prezimena su tako različna, da ih Dukin prevodilac nije mogao zamijeniti. Onolika vojska imala je više vojvoda, ali je vrhovni bio po tadanjem običaju ili vladar, kao Lazar kod svoje vojske, ili zamjenik, kao u Tvrtkovoju njegov sestrić, Vladević. Otuda i onoliko poštovanje kod vojvode Mitoša prema Vlatku, čiji je on bio čuvar, jer izgleda, da je Vlatko za vrijeme prvog i drugog kraljevanja Dabišina sklonio se bio kod Pavla Radinovića, s kojim je vjerovatno i odrastao na dvoru Tvrtkovu¹⁴⁹). Vlatko je morao u građanskim borbama o prijesto ponovnim uzpinjanjem Dabišinim izgubiti sve pa nije ni nosio nikakvu titulu, a mogli bismo borbe o prijesto 1408./9. uzeti kao vrijeme i razlog njegove smrti od ubojičine ruke. Ta tragedija je sigurno i povećala njegovu popularnost kod okolnog stanovništva. Mogli bismo, isto tako, danas, s dosta vjerojatnosti zaključiti da je i put Vlatka Vladevića u Valonu 1399. bio u vezi s obće prietećom opasnošću od Turaka, s kojima su tada Mlečani ratovali u Albaniji, gdje je u jednom dielu (Kroja) bio turski eksponent neki Konstantin, čiju vojsku je vodio Dragoslav Probištitović¹⁵⁰), s kojim se naš Vlatko jamačno poznao iz kosovskog boja. Vlatko je bio u službi kneza Pavla, a Turci su bili već na granicama njegove države. Možemo pretpostaviti, da je i Tvrtko Vladević, koga je kralj Tvrtko I. slao 1379. kao poslanika u Dubrovnik, doista Vlatkov brat¹⁵¹). (Kao Tvrtkov sestrić dobio je ime svog slavnog ujaka). Vladevići po svoj prilici potječu od onog Vlaja (Vlada) Dobrovojevića, Tvrtkovog vlastelina, koji mu je sačuvao vjernost i u najkritičnijim momentima¹⁵²), a za koga je možda bila udata sestra ili neka rodaka kralja Tvrtka I.

Tako bi bilo i razumljivo što je Vlatko ukopan na tuđoj baštini, a nije prenesen na svoju, jer su Dobrovojevići bili iz srednje Bosne gdje im je, svakako daleko od Borča, bila baština. To je moglo biti u Stomorini kod Srednjeg, gdje se nalazi selo Ladevići, koje smo ranije spomenuli.

Truhelka je 1908.¹⁵³) i 1914.¹⁵⁴) revidirao oba nadpisa, koji i nas ovdje zanimaju, no bez velike sreće, jer pored sitnih grešaka kao što je previdanje poluglasa b na kraju rieči i pisanja slova »o« mjesto »ω«, on negdje previda i znak skraćivanja pojedinih rieči. Da je respektirao taj znak, ne bi učinio grešku, da sve četiri puta čita u nadpisu na Vlatkovom kamenu «*COH NE MOΛΩWE NH EΛNOΓB VΛOBIC4 T4IC MOΓN4*», što on tumači, kao da to znači da Vlatko nije ni pred kim sagibao kičmu, pa ma kako taj bio moćan. Međutim u zadnjoj rieči ima nad onim ΓN4 znak skraćivanja i vidi se ΓN4, što je kratica od rieči gospodina. Ako ostatak rieči dodamo onome »T4IC« dobit ćemo staroslovensku rieč T4ICMO koja znači samo, nego

¹⁴⁹) Pucić: Spom. srp. I. str. 33 i 60. Dubrovčani u svojim pismima Pavlu govore o tom, kako je on živio od malena na dvoru kralja Tvrtka i kako je bio njegov dobar dak.

¹⁵⁰) Solovjev, nav. čl. str. 68. Turski naziv za Tetovo je Kalkandelen, što znači probištiti, te bismo mogli zaključiti da je to bila nekadanja oćevina Probištitovića.

¹⁵¹) Ćorović: Historija Bosne, str. 309.; vidi i Mikl. 189.

¹⁵²) Ćorović, nav. dj. 290; Mikl. Mon. 176.

¹⁵³) Truhelka: Crtice iz srednjeg vijeka, I. Vlatko Vladević, Gl. Z. m. 1908. str. 419—420.

¹⁵⁴) Truhelka: Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Gl. Z. m. 1914., str. 221.

osim.¹⁴⁶) A to znači da se Vlatko nije sagibao ni pred kakvim čovjekom osim pred svojim gospodinom, a taj je bio knez Pavle Radinović, čijom milošću je Vlatko i ukopan.¹⁴⁷)

Tačan priepis nadpisa sa raztavljenim rječima, kako ih treba po originalu čitati, glasi:

* ВЪ НМЕ ѿЧА Н СНН Н СВЕТГО АХА 4СЕ ЛЕЖИ ВЛАТИКО ВЛАДНАХЪ КОИ
НЕ МОЛ4ШЕ НН ЕАНОГ4 УЛОБИ4 Т4КМО ГН4 4 ѿБНАЕ МНОГО ЗЕМЛЕ 4
ДОМ4 ПОГНБЕ 4 ЗА ННМЪ НЕ ОСТ4 НН СНЪ НН БРАТЪ 4 НА НЪ ХСНВЕ К4МН
НЕГОДЪ БОЕВОА4 МНѠТОШЪ С ЛХЖН44 БОЖНѠМЪ ПОМОЖЕО Н КНЕЗ4 ПАВЛА
МНЛОСТОНО КОИ ХКОП4 ВЛАТИК4 ПОМЕНХ БГ4

Sav je nadpis jasan i čitljiv, te prema tome treba čitati s Lužica, a nikako s Lužina ili s Lužca, što također dozvoljava Truhelka u svom predzadnjem članku¹⁴⁸). Lokalitet Lužice morao je biti poznat stanovnicima onoga kraja, a to znači da nije bio daleko. Danas toga lokaliteta nema, ali ima u blizini Ladevine, sjeverno, na tri kilometra udaljenosti potok Lužnica, koji teče kroz selo Kovanj, a salieva se u Rakitnicu, blizu Rogatice. Pored njega je vodio stari put za Glasinac. U rajonu toga potoka morao je biti dvor¹⁴⁹) ili selo istog imena, odnosno s imenom Lužice, otkuda je bio i vojvoda Miotoš. Već po tome što mu je Ladevina bila »plemenito« moramo zaključiti, da mu dvor, odnosno Lužice, nisu bile daleko^{150a}). U rogatičkom kraju ili nekadanjoj Pavlovoj zemlji ima dosta lokaliteta, koji su tokom stoljeća promijenili donekle svoje ime^{150b}) ili nestali. Selo Gračanica, kraj koga je par puta prošao Kuri-

¹⁴⁶) U tom značenju naći ćemo je i u Assemanovom glagoljskom evangelijaru. N. pr. u evanđelju Ivanovom I., 18 ili III., 13 itd., samo je tao pisana još s poluglasovima: ТЫКМО i ТЫСЬМО (Rački, Assemanov ili Vatikanski evangelijar, Zagreb 1865.).

¹⁴⁷) Moram ovdje napomenuti, da Skarić misli, da je Vlatko Vladević bio »veliki vlasteline« zato što mu je nadgrobni kamen bio velik. Ne bih se mogao složiti s tim mišljenjem, jer baš ova nekropola na Ladevini je očigledan primjer, koji tome protuslovi. Iz samog nadpisa na Miotoševom kamenu vidi se, da je Vlatku podigao spomenik njegov sluga, vojvoda Miotoš, na svojoj baštini, a milošću kneza Pavla. Nikakav veliki vlastelin ne bi trebao niti te milosti niti usluga od strane svog sluga. I kamen vojvode Miotoša, koji je bio mali vlastelin po svom podređenom položaju, mnogo je veći nego kamenje poznatije vlastele kao na. pr. nadgrobno kamenje knezova Mirkovića (Batić) u Kopošiću ili Radoje, »velikog kneza bosanskog« u Zabrdi kod Toplika. Prema tome ne bi se smjelo po veličini nadgrobnog kamena cijeniti dostojanstvo nekog bosanskog plemića srednjeg veka. (Uporedi Skarić, stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici, Glasnik geogr. dr. 1922, str. 126). Veličina kamenja ovisila je u prvom redu o vrsti kamena i mjestu majdana. — U toku tiskanja ove studije došla mi je do ruku i razprava g. Drag. Kostića: Pisma o vernom sluzi (čir.), tiskana u Glasu S. K. A. CLXVIII. (1935.), u kojoj se g. Kostić također osvrće na spomenike s Ladevine, no kako njegovi nadpisi nisu donešeni po originalima nego po starijim transkripcijama to ih nisam mogao uzimati ovdje u obzir. Napominjem da i g. Kostić pravilno čita »nekmo gospodina«. Ni ostalu sadržinu njegove razprave nisam mogao izkoristiti, jer se ona gotovo sva temelji na domišljanjima. Gosp. Kostiću nije bilo ni poznato gdje se nalazi Borač Pavlovića i zamjenjuje ga Birčem kod Vlasenice!

¹⁴⁸) Gl. Z. m. 1908., naved. čl. str. 420 i 423. Nadpis je ispisan tajnim načinom pisanja, naopako. Zašto ne može se reći. Svakako nije pod uticajem turskog pisma, našto se ranije pomišljalo.

¹⁴⁹) Nedaleko Kovanja, a južno od potoka ima lokalitet Grad.

^{150a}) (Pošto je Grubača, žena vojvode Miotoša, zakopana u Seljanima, sat hoda sjevero-istočno od Rogatice, držim, da je ona umrla kao razpuštenica u svom rodu, što ne bi bilo ništa neobično ili kao udovica iza vojvode te zakopana na rodbinskoj baštini).

^{150b}) Prije Galce, sad Gaočici, Orahovica Orahovci, Lasce sad Lahci, Suri sad Surovi itd. (Skarić: Popis bosanskih spahija, str. 22 i dalje).

pešić i zanoćio u njemu, nestalo je, kako smo ranije vidjeli, ali je to ime zadržao potok, na kom je selo ležalo. Inače u celom rogatičkom kotaru ne postoji danas lokalitet Lužice, a ni slično što, osim jednog malog pašnjaka, nedaleko Han-Sjemeća, južno, s nazivom Lučice.

U nadpisu s Miotoševog kamena, koji je također posve jasan čita Truhelka (1908.) zadnje rieči »NE BH MPTB4 NH KPHBO XBHT« ili (1914.) »a ja ni ot (me)ne nikor' ne bi mr'tv' nedah ga ubit(?)«, dočim se tamo vidi NE BH MPTB4 NEXΓ4 XBHT«, šta znači predzadnja rieč, nisam mogao iznaći, ali je vjerovatno neka greška. Čitav nadpis glasi ovako (s rastavljenim riečima, kako ih treba čitati):

* БЪ НМЕ ѠЧ4 Н CN4 Н СВЕТО(Г4) АХ4 СЕ ЛЕЖИ БОЕБОА4 МНѠТОШЪ СВОНМЪ (С)ННОМЪ СТЪПКОМЪ СВОНМЪ ГАНХ ВЛ4ТИКЪ ВЛ4ХЕВН4Х КОНЪ НОГХ КОНМЪ ПОСАХЖИ *НОВХ 4 МРЪТВ4 ПОБНЛНЖИ БОЖИМЪ (П)ОМОАНО Н КНЕЗ4 П4ВЛ4 МНЛОСТНО 4 Н СЕ КОП4НТЕ (čitaj КОП4Т НЕ) Н4 ПЛЕМЕТОМЪ Н ПР4ВН БОЕБОА4 МНѠТОШЪ Н МНОГО Ѡ МОЕ РХКЕ Н4 ЗЕМЛН БН 4 Ъ НН ѠТЕННЕ ННКОРЪ НЕ БН МРЪТВЪ NEXΓ4¹⁵³⁾ XBHT

Šta je htio sastavljač zapisa reći zadnjom rečenicom jasno nam je svima. Ja bih predložio ovako čitanje: i mnogo od moje ruke na zemlji bi, a i ni (h)otenie(m) niko ne bi mrtav — nekriv ubit. To je najbliže originalnom tekstu, čemu ni Truhelka nije bio daleko u svom čitanju od 1908. god.

Vojvoda Miotoš umro je iza Vlatka (za koga ima Truhelka viesti još 1404.)¹⁵⁴⁾. Za Vlatka smo rekli, da je mogao poginuti negdje 1408./1409. Svakako su oba umrli ubrzo jedan za drugim, jer je isti majstor uklesao oba nadpisa, što se vidi iz oblika slova, koja su istovjetna¹⁵⁵⁾.

Skarić je na jednom mjestu sasvim pravilno ocienio, da bi dvorski pisar na Borču, koga smo ranije spomenuli, knez Miotoš Curić, mogao biti unuk ovoga vojvode Miotoša¹⁵⁶⁾. To je Skarić zaključio po narodnom običaju, da se unuku daje djedovo ime, a i po riedkosti imena. Pošto i razmak vremena odgovara toj predpostavci, a i kneževska titula, što ju je nosio dvorski pisar Curić, nema o tome ni sumnje^{156a)}. Stoga možemo zaključiti da je i on zakopan na Lađevini. Sigurno u onoj hrpi od pet kamenova, gdje je bio i kamen vojvode Miotoša, koje su Lamberg, Kuripešić i ostali posmatrali kao nadgrobne spomenike porodice Pavlovića.

Borozan. Taj lokalitet smo ranije spomenuli u vezi s Dolovskom Gradinom, kojoj je služio kao osmatračnica. Trebalo bi ga pomnije pregledati kao i njegovu okolinu, jer je morao imati neke veze sa sljedećim lokalitetom.

Police. Nasuprot gradu Borču (zapadno) s desne strane rieke na stienama, što se uzdižu vertikalno iz riečne doline, ima manja gusta šuma, puna stećaka zaraslih

¹⁵³⁾ Ako se uzme u obzir oblik slova P i slova Γ, kako ga je izvodio klesar ovih spomenika mogla bi se odnosna rieč čitati i »NEXPA« (nekriv?).

¹⁵⁴⁾ Truhelka, nav. čl. u Gl. Z. m. 1914., str. 252.

¹⁵⁵⁾ Razumljivo je, da jedan te isti majstor može decenijama u jednom kraju vršiti klesarski zanat, ali oblik njegovih slika, u ovom slučaju slova, prilično se izmieni kroz stanovit period godina. Kako to ovdje nije slučaj, jasno je, da su nadpisi izvedeni uskoro jedan za drugim. Naročito upada u oči istovjetnost slova po formi i debljini usječenih linija, zatim po visini i širini te je jasno da je nadpise izklesao u kratkom razmaku vremena jedan te isti majstor.

¹⁵⁶⁾ Skarić: Stara bosanska vlastela, str. 32; Župa i grad Borač u Bosni, Prilozi Beograd 1922.

^{156a)} Zadnja viest o diaku Miotošu datira — što smo ranije spomenuli — iz 1459. Tada ga vidimo kao poklisara braće Pavlovića u Dubrovniku (Ćorović, Hist. Bosne, str. 534.).

većinom u korov i potonulih dobrim dielom u zemlju. Ova, dosada sasvim nepoznata nekropola, s velikim brojem grobova, s kamenim spomenicima dekoriranim raznim šarama, na tako je neobičnom mjestu, da se ne može lako pretpostaviti, gdje su boravili stanovnici — svakako neko plemstvo — koji su se ovdje ukopavali, vjerojatno više stoljeća. Sjeverno od sela Ivlja (vidi spec. kartu), koje se nalazi inače južno od te nekropole, ima bezimena kota (udaljena jedno 500 koraka od sela), na kojoj je mali zaravanak. Izgleda, kao da je na tom mjestu mogao biti neki dvor. Razumije se drveni, jer mu nema danas tragova. Svakako bi trebalo nekropoli na Policama posvetiti naročitu pažnju, jer pretpostavljam, da će se među brojnim spomenicima naći i neki s nadpisom.

Dolovi. Idući od mosta pod Dolovskom Gradinom k zapadu uzbrdo jedno 50 minuta, 'izbit' ćemo pričecem kroz pitomu dolinu na selo Dolove, koje također ima svoju srednjovjekovnu nekropolu, od koje je ostalo tek nekoliko kamena, dok su ostali upotrebljeni za seoske građevine. Dolovi su vezani dobrim putem za stari bosanski drum. Stoga bi trebalo i ovo mjesto bolje izpitati, jer izgleda, da je u blizini bilo srednjovjekovno naselje s gradom, odnosno dvorem (kota 861).

Selo Borač. Idući od mosta na Prači izpod željezničke stanice novim putem za Rogaticu, doći ćemo za desetak minuta do ušća Rakitnice, koju ćemo preći, i za jedan sat hoda izbit' ćemo u selo, iz kojega vjerojatno potječu Radinovići-Pavlovići, i koje je dalo ime gradu Borču. U blizini je manja nekropola, iza koje se (oko 500 m prema jugu) uzdiže lokalitet Gradina (kota 807) na kojoj se ne vidi tragova ruševina, jer je dvor na tom lokalitetu bio od drveta, dočim se po malom broju nadgrobnihi kamenova može zaključiti, da dvor nije bio na tom mjestu dugovjek, iako je imao i kamena i šume, i vode. Dobar izvor ima odmah izpod kote, nešto sjeverno. I iztočno od sela Borča na nekih pola kilometra ima lokalitet Gradina, na kome nisam bio, a nedaleko izpod njega je zaselak Podgrade, koji danas pripada u granice sela Brčigova. Nema ni sumnje, da lokalitet Podgrade datira iz srednjeg vieka i potvrđuje pretpostavku o nekadašnjem dvoru u selu Borču izpod koga je bila, po svoj prilici, u prvo vrijeme, dok nije podignut veliki Borač i dubrovačka kolonija. I samo ime sela Brčigova zvuči strano i moglo bi nastati od Braćja-gola (bracia gola ili bracia di gola), što bi značilo rukavac doline. Ovaj kraj nije uobće arheološki izpitat.

Nasuprot Gradini (kota 807) sela Borča, na desnoj strani rijeke u selu Otričevu, na lokalitetu Plane ima znatnih ruševina nekog zdanja. Ni one nisu izpitane kao ni sav taj kraj, koji je gravitirao srednjovjekovnom gradu Zvečaju, udaljenom tek nekoliko kilometara iztočno odatle. Zvečaj zvuči kao Nebočaj, Dragočaj — imena ranijih slovenskih vjekova u Bosni — te možemo iz toga zaključiti da grad potječe iz ranog srednjeg vieka.

SLUČAJNI NALAZI

Na Borču i pripadajućoj okolini nađeno je srazmjerno malo predmeta, za koje se zna, ko ih je našao i kako su izgledali, a više ih je ukriveno od okolnog stanovništva. Najmanje se zna, šta su našli mnogi »kopači zlata«, što su ovuda vršljali do Svjetskog rata.

Duka Obradović našla je na Velikoj Stijeni 1912. zlatni privjesak za ogrlicu, veličine većeg dukata. Privjesak je imao s obe strane neku plastičnu dekoraciju.

Prodan je u Mesiće željezničkom činovniku Lončariću. Malo prije toga vremena našao je na Pavlovini Milovan Koprivnjak, težak iz okoline, mali lončić sa zlatnim novcem. Navodno četvrtastog oblika, što bi nas upućivalo na Bizant. Šta je od novca bilo, ne zna se. Nekako pred sam Svjetski rat, našli su na Pavlovini muslimani Elezi sa Surova mali čup zlatnog novca. Šta su od njega uradili, ne zna se no i spomenuti Koprivnjak i Elezi postali su iza nalaza, po pričanju težaka s Varošišta, bogati seljani. Prošle godine (1939.) našla je na Maloj Gradini djevojčica Zorka Danila Obradovića zlatan muški prsten s draguljima. Prsten je prodan zlataru Milošu Tešoviću u Rogatici za 300 kuna. Djevojčica iz porodice Kujovića našla je na Maloj Gradini bakreni novčić sa slikom i slovima. Detaljniji opis nisam mogao dobiti, a novčić je negdje u kući zagubljen. Neizvjestan je nalaz jednog grumena istopljenog zlata.

Na Čizi je nađeno velikih kamenih kugli, a malih na više mjesta naročito na osmatračnici Velike Gradine. Jedna velika leži i kraj rieke u blizini tragova srednjovjekovnog mosta. Gvozdenih građevnih čavala i drugih gvozdениh predmeta nailazi se po pričanju češće. Ja nisam od svega ništa vidio osim mnogo rbina grnčarije izpod Velike Gradine gdje ona graniči s Čizom.

Zusammenfassung

Die mittelalterlichen, rein bosnischen Burgen als Bauten fanden bisher wenig Erwähnung in der Fachliteratur obwohl ihre Ruinen fasst auf jedem Schritt in den Bergen zu finden sind. Jedenfalls befinden sie sich auf steilen Anhöhen, gewöhnlich seitwärts von Verkehrslinien auf felsigem, zerklüftetem und wasserarmem Boden, regelmässig mit dichtem Gestrüpp verwachsen und nur im Hochsommer zugänglich, da im Herbst und Frühjahr regnerisches und nebeliges Wetter in den bosnischen rauhen Bergen jede archäologische Arbeit, zu welcher mehrere Tage notwendig sind, erschwert. Wie in keinem anderen Nachbarland hat der bosnische Adelige, arm an technischen Mitteln und noch ärmer an Zahl der guten Verteidigungswaffen seine ganze Sorge dem Suchen nach einem passendem Orte gewidmet, wo ihm und seinem Schlosse oder seiner Burg die Natur selbst die grösste Sicherheit bieten konnte. Dazu eigneten sich am besten die felsigen Bergnasen, deren steile Abhänge auf drei Seiten vom Wasser einer Flusskrümmung bespült wurden, dann spitzige einsame Felsen, Bergspitzen, oder doppelte Flusskrümmungen. Bei letzteren ging eine Burganlage auch auf das andere Ufer hinüber, da es gefährlich war, dem Feinde einen Stützpunkt auf der anderen Seite zu gewähren. Es geht daraus klar hervor, dass es bei einem solchen Verfahren in der Auswahl der Baustelle für so eine Burg kein System gab, weshalb sich auch die Grundrisse der bosnischen Schlösser und Burgen verschiedenartig gestalteten. Der ausgewählte Ort beherrschte die Leute, nicht diese jenen: die Verteidigungsmauern zogen deshalb bergauf bergab über Klüfte und Wasserrisse hin, so dass der Grundriss einmal rund herum ging, das andere Mal sich in die Länge zog, und wieder einmal das Bild eines Spinnennestes zeigte. Das Hauptaugenmerk wurde dem Eingangstor gewidmet, über welchem sich gewöhnlich ein mehrstöckiger Turm erhob. Dieser und die Ringmauern sind aus unbehauenen, bei der Hand liegenden Steinen gebaut, so dass zuerst die Aussenflächen der Mauer aus grösseren

Steinen verfertigt wurden und dann das Innere Steinbrüche ausfüllte. Die Innengebäude sind fast ausnahmslos aus Holz gebaut, ebenso die Tür- und Fensterstöcke, weil von gut behauenen Steinen in Ruinen der rein bosnischen Burgen und Schlösser keine Spur zu finden ist. Es ist selbstverständlich, dass man sich aus Mangel an besserem Trinkwasser fast ausschliesslich mit Zisternen begnügte.

Eine der grössten mittelalterlichen Burgen, nicht nur in Bosnien sondern auch auf der Balkanhalbinsel überhaupt, war die Höhen-burg Borač (Boratsch), deren Massenruinen unweit der Eisenbahnstation Mesići-Rogatica weit ausgebreitet liegen. Die Burg war Sitz der bekannten bosnischen Adelsfamilie Radinovići-Pavlovići, welche über die ganze Gegend von Sarajevo bis zum Drinafluss herrschte, ausserdem in der Herzegovina grosse Grundstücke besass. Hauptvertreter der Familie waren Fürst Paul (Sohn des Radin) und sein jüngerer Nachfolger Radoslav, welche damals in das Staatsleben Bosniens beide schicksalsweise eingegriffen haben. Der letzte hat die Burg zu einer Hofburg, und die Familienwürde zum Erzherzogtum (Grosswojwodenschaft) erhoben. Die Familie war sehr reich, hatte einen Palast in Ragusa und Ehrenbürgertum. Ihren Reichtum verdankten sie den erzeichen Bleiwerken von Olovo und einigen damals bekannten Zollstätten. Durch ihr Land zog nämlich die grosse bosnische und ragusaner Landstrasse. Die Burg selbst lag fast inmitten dieser Kreuzungspunkte und vieler anderer Landes- und Lokalverkehrslinien.

Die äussere Ansicht und die Geschichte der Burg ist uns leider unbekannt geblieben. Ihr Name und sogar ihre Lage ist während der verflossenen Jahrhunderte in Vergessenheit geraten. Erst vor ein par Jahrzehnten gelang es dem gewesenen Musealdirektor H. Skarić die Ruinen bei der obgenannten Eisenbahnstation als die von Borač zu identifizieren. Aber einiges wissen wir über die Burg doch, weil viele schriftliche Dokumente bestehen, welche hier ausgefertigt worden sind. So sind uns aus denselben die Namen einiger Wojwoden (Heerführer), Knezen (Gaufürsten), Hofmarschalen (Dvorski), Hofschreiber und geistlichen Würdenträger bekannt. Einer der Hofschreiber bedient sich sogar des Titels eines Kanzlers! (Logothet).

Die letzten Herrscher der Burg Borač, die jüngeren Söhne des Radoslav, Peter und Nikolaus, verschwanden samt ihrem Hab und Gut in den stürmischen Tagen des Jahres 1463. Die Türken verbrannten die Burg bis auf die Grundmauern. Die äussere Ansiedlung (Vorstadt, Sotto-Boraz) mit starker ragusaner Handelskolonie hielt sich noch ein par Jahrzehnte hindurch und übersiedelte höchstwahrscheinlich nach dem unweit von den Türken errichteten grösseren Marktplatz Čelebi-Pazar (das heutige Rogatica).

Für die Anlage der Burg wurde die Nase eines Bergrückens erwählt und ausgenützt, die sich anderthalb Kilometer westlich von der obgenannten Eisenbahnstation mit ihren zerklüfteten steilen Abhängen längs einer Flusskrümmung des Pračaflusses gegen das im Norden gelegene Dorf Varošiste hinzieht (Abb. 1). Zwei kleinere Sattel durchschneiden so den Kamm des Bergrückens, dass die Kote 720 von der Kote 735 abgesondert blieb und diese wieder von der Kote 667. Dieser Zufall gab eben den Anlass, dass die Burg in drei Etappen erbaut wurde: Zuerst der Bergfried mit kleinerem Burghof auf der erstgenannten Kote (Velika Stijena), darnach die Burg auf der nächsten Kote (Velika Gradina) und zuletzt die Mala Gradina, von dem zweiten Sattel angefangen bis zur Kote 667. Zu gleicher Zeit wurde wahrscheinlich der vierte Teil der Burg Borač auf dem anderen Ufer, cca 500 M nordwärts auf einem steilen, wildgezackten Felsen, der sogenannten Dolovska Gradina, erbaut (Abb. 1 u. 11). Der Aus-

bau dauerte Jahrzehnte und wahrscheinlich das ganze Jahrhundert hindurch, beiläufig von der Mitte des XIV Jahrhundert bis zum Jahre 1463.

Der Haupteingang in die Burg war bei der Kote 667, zu welcher ein über zwei Graben bis heute erhaltener im Felsen gehauener Weg führt. Das Eingangstor wurde durch einen starken Turm bewacht, in dessen Grundmauern eine teilweise noch erhaltene Zisterne zu sehen ist (Abb. 3). Der weitere Ausbau dieses Teiles der Burg ist aus dem Grundriss (Abb. 2) ersichtlich. Vom Tore gegen Norden zu zieht sich eine 70 M lange Schildmauer, gegen Westen zu eine solche von 90 M Länge. Die Südseite der Anlage ist durch steile Felsen geschützt. Im Inneren sind einige planierten Plätze sowie im steinigten Boden ausgehauene rechteckige Gruben zu beobachten.

Die nächste Anlage der Burg, — die Velika Gradina — zeigt im Gesamten einen kreisförmigen Grundriss (Abb. 6). Sie ist mit voriger durch einen Sattel, welcher querübermauert ist, verbunden. Oberhalb der Mauer liegt jenseits auch ein starker viereckiger Turm. Beide Türme, dieser und jener im westlichen Teile der Mala Gradina, haben hier den Zutritt zur Velika Gradina überwacht. Zwischen beiden führt uns der Weg neben einem auf der linken Seite liegendem Gebäude zum Eingangstor der Velika Gradina über welchem auch ein Turm die Wache hielt (Abb. 6). Von hier gelangt man durch den grossen Burghof № IV (Abb. 6) zum zweiten Sattel, oberhalb dessen diesseits am Hügel der eigentliche Hof, — ein Wohnturm — hoch emporragte. Dieser war durch einen Zwinger, durch die Ringmauern und einen doppelten Graben stark geschützt. Neben ihm lag ein kleineres Gebäude, wahrscheinlich eine Hofkapelle, während die anderen Wohn- und Wirtschaftsgebäude aus Holz gebaut waren. In der Nähe sehen wir eine ziemlich erhaltene Zisterne, die überwölbt war, dann etwas weiter im Osten noch die Grundmauern eines Wachtturmes. Unter der Kote 735 von östlicher Seite finden wir die Überreste der grossen Schildmauer (Veliki Zid), deren Dicke 3·30 M erreichte. Auf einer steilen Felsenwand, welche vom Norden her die Burg beschützte, war ein kleiner Beobachtungsposten errichtet. Er war sicher mit einer Wurfmaschine oder einer kleinen Kanone ausgestattet, da man im Inneren der Grundmauern eine grosse Anzahl von steinerner Kugeln fand. Die Burghöfe, die an den südlichen und nördlichen Bergabhängen terrassenweise lagen, wurden für Gärten, Stallungen und Bauplätze ausgenützt.

Der Sattel zwischen dieser und der nächsten Burganlage auf der Velika Stijena wurde auch durch eine Quermauer und eine starke Wache befestigt. Über einige steinerne Treppen gelangen wir auf den felsigen Bergkamm und stossen bald auf eine grössere rechteckige Vertiefung (Abb. 10), welche anfangs eine Kalkgrube war und erst später als Zisterne oder Keller diente. Ein steinerner Pfad zieht von hier um kleinere Felsen herum zu einem bis auf 8 M durch menschliche Arbeit verbreiteten Graben, über welchen eine bewegliche Brücke führte. Auf einer Seite des Grabens sind ihre in den Felsen gemeiselte Lager noch zu finden. Oberhalb dieser Stelle ragte der hohe Bergfried, dessen Basis ein Dreieck war.

Die vierte Anlage der Burg bestand aus einem in den Felsen der Dolovska Gradina errichteten Wachturm und einer steinernen Brücke darunter, welche als Brückenköpfe je einen kleinen Turm auf beiden Flussufern hatte.

Im allgemeinen genommen sehen wir, dass die Burg Borač nach allen technischen Prinzipien des Mittelalters gebaut war und nur Änderungen zeigte, welche die Neuerungen im Kriegswesen hervorriefen. Was das Baumaterial und seine Verwendung anbelangt, verfuhr man bei dieser grossen und reichen Hofburg genau so wie bei anderen

rein bosnischen Bauten des Mittelalters: Die äusseren und inneren Verteidigungsmauern sowie die Mauern der Türme wurden so gebaut, dass ihre Aussenflächen aus unbehauenen Steinen bestanden, welche reich mit gutem Kalkmörtel gebunden waren, während ihr Inneres mit Steinbrühe (Mörtel und gebrochener Stein) ausgefüllt war. Gemeisselte Steine, ausser einigen Stücken von Tropfstein, konnte man in der ganzen Anlage dieser grossen Burgruine nirgends finden. Zum Binden der Bausteine für die äusseren Mauerflächen hat man soviel Mörtel genommen, damit man mit ihm nicht nur die Fugen zwischen den Steinen ausfüllen, sondern die ganzen Aussenflächen glatt machen konnte. Die Wohn- und Wirtschaftsgebäude, Treppen im Inneren und Dächer sind aus Holz gewesen.

In der nächsten Umgebung der Burg ist die Lokalität Čisa zu erwähnen (Abb. 1), da der Name vom italienischen Worte Chiesa (Kirche), im Dialekte Cesa und Cisa (l. Tschisa) gesprochen, abstammt. Tatsächlich befindet sich auf derselben Lokalität ein grösserer mit Erdboden bedeckter Schutthaufen, worunter auch alte Mauerreste zu beobachten sind, was auf eine Kirchenruine deutet. Südlich von hier, auf einer kleinen, steinigen Anhöhe, oberhalb der Lokalität Radjevići, steht eine im steinigen Boden ausgehauene Gruft mit dem Grabstein des Hofgeistlichen Radoslav Bradjević, welcher laut schriftlichen Dokumenten im Jahre 1454 am Hofe lebte. Von da gegen Norden lag die Unterstadt. Weiter nördlich stiessen wir auf die Lokalität Carina, was auf ein Zollamt hindeutet. Von dieser Lokalität gegen Norden anschliessend liegt die grosse Nekropole von Borač mit einem der interessantesten bosnischen mittelalterlichen Grabmonumenten, was dessen Inschrift und plastische Dekoration betrifft (Abb. 13).